

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

ФАКУЛЬТЕТ ПРАВА, ГУМАНІТАРНИХ І СОЦІАЛЬНИХ НАУК

Кафедра історії, археології та туризму

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
МАГІСТРА**

**на тему: «Особливості розвитку військового (мілітарі) туризму на
теренах України»**

здобувач 2 курсу групи ТУ-24зм

спеціальність: 242 Туризм і рекреація

Терещенко С. В.

(ПІБ здобувача)



Науковий керівник: д. геогр. н., проф. Заваріка Г. М.

(вчене звання, науковий ступінь, ПІБ)



(підпис)

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ**

Факультет _____ права, гуманітарних і соціальних наук
(повне найменування факультету)
Кафедра _____ історії, археології та туризму
(повне найменування кафедри)
Освітній ступінь _____ магістр
(бакалавр, магістр)
Спеціальність _____ 242 Туризм і рекреація
(шифр і назва спеціальності)

ЗАТВЕРДЖУЮ
Завідувач кафедри
к. і. н, доц. Сапицька О.М.

« 14 » листопада 20 25 року

**ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ**

Терещенко Сергій Володимирович
(прізвище, ім'я, по батькові здобувача)

1. Тема роботи: «Особливості розвитку військового (мілітарі) туризму на теренах України»

керівник роботи: д. геогр. н. Заваріка Г М..

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом по _____ від « 14 » листопада 20 25 року № 229/19
університету: _____

2. Строк подання студентом роботи до _____
захисту: 19.12.2025

3. Вихідні дані: дані відкритих джерел мережі Інтернет, інформація відкритого доступу щодо діяльності туристичних підприємств України, наукова література, законодавство

4. Зміст основної частини (перелік питань, які потрібно розробити):

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслень): 7 таблиць, 4 рисунків

6. Консультанти розділів

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Розділ 1	Заваріка Г. М.		
Розділ 2	Заваріка Г. М.		
Розділ 3	Заваріка Г. М.		
Розділ 4	Заваріка Г. М.		

7. Дата видачі завдання « 14 » листопада 20 25 року

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Аналіз літературних джерел	20.11.2025	виконано
2	Визначення мети, завдань, об'єкту та предмету дослідження	22.11.2025	виконано
3	Дослідження теоретичних засад військового туризму (розділ 1)	29.11.2025	виконано
4	Аналіз стану та особливостей розвитку військового туризму в Україні (розділ 2)	05.12.2025	виконано
5	Визначення перспектив розвитку військового туризму в Україні (розділ 3)	12.12.2025	виконано
6	Розробка практичних рекомендацій рекомендації щодо розвитку військового туризму в Україні (розділ 4)	17.12.2025	виконано
7	Оформлення та подання роботи на кафедру	19.12.2025	виконано
8	Захист	22.12.2025	виконано

Здобувач



(підпис)

Терещенко С. В.

(прізвище та ініціали)

Керівник роботи



(підпис)

Заваріка Г. М.

(прізвище та ініціали)

РЕФЕРАТ

Обсяг 107 с., 7 таблиць, 4 рисунків, 2 додатки.

Ключові слова: військовий туризм, мілітарі-туризм, меморіальний туризм, воєнна спадщина, темний туризм, сталий розвиток туризму, туристичний маршрут, Україна..

У роботі розкрито теоретико-методологічні засади поняття, проаналізовано світові моделі розвитку. Досліджено географію та стан ринку військового туризму в Україні, виявлено ключові проблеми (безпекові, етичні, регуляторні) на прикладі діяльності туроператора «WarTours Ukraine». Розроблено концептуальні засади сталого розвитку, що базуються на балансі туризму як інструменту освіти, збереження спадщини та суворих етичних норм. Запропоновано комплекс заходів безпеки та охорони пам'яток, стратегію міжнародного позиціювання, а також практичні рекомендації, зокрема модель мілітарі-туру «Шлях полку «АЗОВ». Результати роботи можуть бути використані органами державної влади при формуванні політики у сферах туризму, культури та пам'яті, суб'єктами туристичної індустрії для розробки нових продуктів, місцевими громадами, а також у подальших наукових дослідженнях.

АНОТАЦІЯ

Терещенко С. В. Особливості розвитку військового (мілітарі) туризму на теренах України – Рукопис.

Магістерська робота на здобуття кваліфікаційно-освітнього рівня магістра за спеціальністю 242 Туризм і рекреація, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля Міністерства освіти і науки України, Київ, 2025 р.

У магістерській роботі досліджено теоретичні основи військового туризму, проаналізовано його сучасний стан в Україні та окреслено перспективи розвитку. Визначено сутність поняття, запропоновано класифікацію видів та систематизовано світовий досвід. На основі географічного аналізу локацій та аналізу ринку виявлено особливості, проблеми та виклики розвитку цього напрямку в умовах триваючого конфлікту. Розроблено концептуальні засади сталого розвитку, що базуються на балансі між освітньо-туристичною, меморіальною та етичною складовими. Запропоновано комплекс заходів щодо безпеки, охорони пам'яток та міжнародного позиціонування. Результати дослідження втілено у практичні рекомендації, зокрема розробку мілітарі-туру «Шлях полку «Азов». Отримані висновки можуть бути використані органами влади, туристичними операторами та місцевими громадами для формування ефективної політики та продуктів у сфері військово-меморіального туризму.

Abstract

Tereshchenko S. V. Peculiarities of the Development of Military (Military) Tourism on the Territory of Ukraine – Manuscript.

Master's thesis for obtaining the qualification-educational level of Master in specialty 242 Tourism and Recreation, Volodymyr Dahl East Ukrainian National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv, 2025.

The master's thesis investigates the theoretical foundations of military tourism, analyzes its current state in Ukraine, and outlines development prospects. The essence of the concept is defined, a classification of types is proposed, and world experience is systematized. Based on a geographical analysis of locations and market analysis, the features, problems and challenges of developing this area in the context of an ongoing conflict are identified. The conceptual foundations of sustainable development based on a balance between educational-touristic, memorial and ethical components have been developed. A set of measures regarding safety, protection of monuments and international positioning is proposed. The research results are embodied in practical recommendations, in particular the development of the military tour "Path of the Azov Regiment". The conclusions obtained can be used by authorities, tour operators and local communities to formulate effective policies and products in the field of military-memorial tourism.

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ	10
1.1. Визначення поняття "військовий туризм"	10
1.2. Класифікація видів військового (мілітарі) туризму	18
1.3. Світовий досвід розвитку військового туризму	24
Висновки до розділу 1	31
РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ СТАН ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ	34
2.1. Географічний аналіз ключових регіонів та локацій розвитку туризму в Україні	34
2.2. Аналіз ринку послуг військового туризму в Україні	41
2.3. Проблеми та виклики розвитку військового туризму (на прикладі «WarTours Ukraine»)	48
Висновки до розділу 2	55
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ	56
3.1. Концептуальні засади сталого розвитку військового туризму в Україні	56
3.2. Заходи безпеки та охорони пам'яток для розвитку військового туризму в Україні	62
3.3. Пропозиції щодо міжнародного позиціювання військового туризму в Україні	69
Висновки до розділу 3	73
РОЗДІЛ 4. ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ	76
4.1. Мілітарі-тур «Шлях полку «АЗОВ»	76
4.2. Сучасна етика провадження послуг з військового туризму в Україні	84
Висновки до розділу 4	87
ВИСНОВКИ	88
Список використаних джерел	91
Додатки	98

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Активізація суспільної свідомості та національного самовизначення в Україні посилює інтерес до власного історичного досвіду, серед якого військова спадщина посідає ключове місце. Останні події, пов'язані з російською збройною агресією, не лише додали нові, трагічні сторінки до цієї спадщини, але й різко підвищили попит на її осмислення через призму «живої історії». Військовий туризм (мілітарі-туризм) виступає одним із найважливіших інструментів такого осмислення, поєднуючи у собі функції патріотичного виховання, збереження колективної пам'яті, історичної освіти та соціально-економічного розвитку регіонів. Проте в умовах України цей феномен перебуває на стадії формування, стикаючись з низкою викликів: від термінологічної невизначеності та етичних дилем до законодавчих пробілів і безпекових ризиків. Це зумовлює актуальність обраної теми, що полягає у необхідності комплексного наукового аналізу військового туризму як цілісного явища для вироблення ефективних механізмів його сталого розвитку.

Ступінь наукової розробленості проблеми є нерівномірним. Зарубіжна наука (Дж. Леннон, М. Фолі, А. Сітон) накопичила значний досвід у дослідженні споріднених явищ, зокрема «чорного туризму» (dark tourism) та туризму пам'яті (heritage tourism). Вітчизняна наука зверталася до окремих аспектів проблеми в контексті історичного туризму (праці В. І. Гетьмана, О. А. Пристайко, Л. В. Горби), музеєзнавства та збереження культурної спадщини. Однак саме військовий туризм в Україні, особливо з урахуванням об'єктів новітньої історії (Холодна війна) та сучасних конфліктів, залишається недостатньо вивченим на рівні спеціальних комплексних досліджень, що об'єднують теоретичні, управлінські та регіональні аспекти.

Метою магістерської роботи є комплексне дослідження сутності, сучасного стану, особливостей та перспектив розвитку військового туризму на території України.

Для досягнення поставленої мети визначено та виконано такі **завдання дослідження**:

- визначено поняття «військовий туризм»;
- класифіковано види військового (мілітарі) туризму;
- висвітлено світовий досвід розвитку військового туризму;
- проведено географічний аналіз ключових регіонів та локацій розвитку туризму в Україні;
- здійснено аналіз ринку послуг військового туризму в Україні;
- визначено проблеми та виклики розвитку військового туризму (на прикладі «WarTours Ukraine»);
- систематизовано концептуальні засади сталого розвитку військового туризму в Україні;
- ідентифіковано заходи безпеки та охорони пам'яток для розвитку військового туризму в Україні;
- представлено пропозиції щодо міжнародного позиціювання військового туризму в Україні;
- розроблено мілітарі-тур «Шлях полку «АЗОВ»;
- окреслено основи сучасна етика провадження послуг з військового туризму в Україні;

Об'єктом дослідження виступає військовий туризм як соціокультурне, історичне та економічне явище в Україні. **Предметом дослідження** є особливості, тенденції, проблеми та перспективи розвитку військового туризму на території України.

Методична основа дослідження базується на принципах системності та історизму. У роботі застосовуються такі **методи**: теоретичний аналіз наукової літератури, законодавчих та програмних документів; контент-аналіз інтернет-ресурсів (сайтів туроператорів, громадських ініціатив); картографічний метод для візуалізації географії об'єктів; метод класифікації та типологізації; порівняльний аналіз вітчизняного та зарубіжного досвіду; SWOT-аналіз для

оцінки стану розвитку напряму; опитування (експертів, представників туріндустрії) для отримання первинних даних.

Наукова новизна дослідження полягатиме в узагальненні та систематизації знань про військовий туризм в Україні; уточненні його дефініції та класифікації; виявленні специфічних інституційних та етичних викликів, властивих українському контексту.

Практична значущість роботи полягає в тому, що отримані результати та сформульовані рекомендації можуть бути використані: органами державної влади та місцевого самоврядування при формуванні регіональних програм розвитку туризму; суб'єктами туристичної індустрії (туроператорами, екскурсоводами) для розробки нових продуктів та підвищення якості послуг; керівництвом музеїв, заповідників та громадськими ініціативами для оптимізації роботи з відвідувачами; у подальших наукових дослідженнях з проблем історії, туризму та культурної спадщини.

Результати дослідження плануються до апробації на міжнародних та всеукраїнських наукових конференціях, а також у вигляді наукових публікацій у фахових виданнях.

Структура магістерської роботи відповідає поставленим завданням і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ

1.1. Визначення поняття «військовий туризм»

Курс на розвиток спеціалізованих видів туризму є однією із сучасних тенденцій у світовій та вітчизняній галузі подорожей. Серед них все помітніше місце займає туризм, пов'язаний з військовою тематикою, що зумовлено як зростанням суспільного інтересу до історичної спадщини, так і потребою у формуванні національної ідентичності. Однак наукове осмислення цього явища у контексті України ускладнюється термінологічною плутаниною та накладеними етичними обмеженнями. Тому фундаментальним кроком будь-якого дослідження має стати чітке визначення поняття «військовий туризм» та розмежування суміжних категорій [5].

На загальному рівні під військовим туризмом (мілітарі-туризмом) прийнято розуміти спеціалізований вид туристичної діяльності, спрямований на відвідування об'єктів, територій та участь у подіях, що пов'язані з військовою історією, технікою, конфліктами та пам'яттю про них. Семантичне ядро цього визначення складають три ключові елементи: предмет (матеріальна та нематеріальна військова спадщина), мета (яка може варіюватися від пізнання й освіти до вшанування пам'яті та отримання специфічних емоцій) та форми втілення (від класичних екскурсій до інтерактивних практик). Саме таке широке трактування дозволяє охопити різноманіття проявів цього феномену – від огляду середньовічних замків до відвідування музеїв сучасної техніки чи меморіалів недавніх битв.

Водночас у науковому та експертному середовищі не існує єдиної, загальноприйнятої термінології, що породжує дискусії щодо меж і змісту поняття. Найбільш вживаним у вітчизняному дискурсі є термін «військовий туризм». Його перевага – інтуїтивна зрозумілість та акцент на предметній сфері, тобто на безпосередньому зв'язку з військовою історією. Однак існує ризик його

надто вузького трактування, наприклад, лише як туризму, пов'язаного з діяльністю сучасних збройних сил. Альтернативою виступає запозичена калька «мілітарі-туризм», яка набула популярності через ЗМІ та ринкових операторів. Часто вона використовується як синонім, але може нести додаткові конотації, зосереджуючись на технологічній, «апаратній» складовій (танки, літаки, фортифікації) та розважально-пригодницькому аспекті, що наближає її до комерційного продукту. Для більш академічного, сфокусованого підходу пропонується термін «військово-історичний туризм», який чітко обмежує зону інтересу історичними подіями, що вже завершилися, та підкреслює на першому місці освітню і пам'яткову функції. У сфері управління спадщиною також вживається дескриптивне визначення «туризм на об'єктах військової спадщини», що зручне для практичного планування маршрутів та інфраструктури [7].

Основні підходи до визначення поняття «військовий туризм» представлено у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Підходи до визначення поняття «військовий туризм»

Підхід / Критерій	Ключове визначення / Акцент	Основні характеристики	Представники / Контекст
1	2	3	4
1. Предметно-тематичний	Виділення через об'єкти та теми відвідування.	Визначається як туризм, спрямований на відвідування об'єктів військової історії та спадщини: поля битв, фортеці, музеї зброї, меморіали, військові кладовища.	Класичний підхід в академічній літературі та туристичному менеджменті.
2. Мотиваційно-цільовий	Акцент на спонуканнях та цілях туриста.	Ключовими є мета подорожі: патріотичне виховання, історичне пізнання, особиста пам'ять (ветеранський), пригода, технічний інтерес, оплакування.	Соціологічні та психологічні дослідження туризму.

Продовження табл. 1.1

1	2	3	4
3. Історико-періодизаційний	Класифікація за історичними епохами, що породили об'єкти.	Відокремлює: туризм на об'єктах світових воєн, Холодної війни, середньовічних битв, сучасних конфліктів. Кожен період має свої особливості.	Використовується істориками та при плануванні тематичних маршрутів.
4. Географічно-територіальний	Визначення через характер територій.	Фокусується на відвідуванні колишніх або діючих військових зон, прикордонних укріплень, секретних містечок, зон бойових дій.	Поширений у дослідженнях «чорного туризму» та географії туризму.
5. Діяльнісний (активнісний)	Виділення через активні форми участі.	Визначається не просто через відвідування, а через участь: історичні реконструкції, страйкбол/пейнтбол на історичних місцях, радіопощук («копанина»), військові ігри.	Підхід, близький до трактування «мілітарі-туризму» як пригодницького.
6. Функціонально-політичний	Через соціальні та політичні функції.	Військовий туризм – інструмент формування національної ідентичності, політики пам'яті, патріотичної пропаганди або, навпаки, пацифістського просвітництва.	Критичні дослідження культурної спадщини та політологія.
7. Етико-філософський (зв'язок з "чорним туризмом")	Через моральні аспекти та ставлення до смерті.	Визначається як підвид або перетинна зона з "dark tourism": туризм до місць смерті, страждання та трагедій, пов'язаних із війною.	Праці теоретиків "чорного туризму" (Леннон, Фолі, Сітон).
8. Інтегральний (системний)	Комплексний синтез різних аспектів.	Військовий туризм – це спеціалізована форма, що поєднує об'єкти військової спадщини, різноманітні мотивації туристів (від пізнання до емоцій), активні та пасивні форми, і виконує суспільні функції (меморіальні, освітні).	-

Джерело: складено автором на основі [17, 25, 37]

Найсуттєвіша концептуальна дискусія розгортається не стільки навколо назви, скільки щодо співвідношення військового туризму з ширшим і складним феноменом «чорного туризму» (dark tourism). Точкою перетину тут є об'єкт

інтересу – місця, пов'язані зі стражданням, смертю та трагедіями. Відвідування таких локацій, як поля великих битв, концентраційні табори чи зони сучасних конфліктів, з певних ракурсів може бути одночасно віднесене до обох категорій. Ключова відмінність полягає в домінуючому акценті та етичному імперативі. Класичний військовий туризм, особливо в його українській інтерпретації, часто фокусується на подвизі, історичному значенні подій, героїзації та технологічних аспектах, ставлячи на перше місце завдання патріотичного виховання та збереження пам'яті. «Чорний туризм», вивчений такими теоретиками, як Джон Леннон та Малкольм Фолі, зосереджений навколо феномену смерті як такої, моральної рефлексії відвідувача та соціальної анатомії трагедії, часто торкаючись більш універсальних і навіть міжкультурних тем. Хронологічно він також значно ширший, охоплюючи місця катастроф, колишні в'язниці та інші локації, не пов'язані з війною. Таким чином, хоча ці сфери частково перекриваються, їх концептуальні підстави та суспільні функції мають суттєві відмінності [37}.

Для подолання термінологічної невизначеності в контексті дослідження українських реалій доцільно запропонувати ієрархічну модель. На верхньому рівні знаходиться широка категорія «військовий туризм», яка слугує основним узагальнюючим терміном. Внутрішньо вона структурується на низку підвидів за хронологічно-тематичною ознакою: військово-історичний туризм (об'єкти до ХХ століття), туризм Першої та Другої світових воєн, туризм періоду Холодної війни (секретні об'єкти, ракетні шахти), сучасний ветеранський та меморіальний туризм (пов'язаний з подіями російсько-української війни після її завершення – з найсуворішими етичними та безпековими обмеженнями), а також технологічно-пригодницький мілітарі-туризм (музеї техніки, страйкбол, квести). Феномен «чорного туризму» в цій моделі варто розглядати як окрему, перехідну категорію, яка може включати окремі, найбільш трагічні аспекти військового туризму, але не тотожна йому цілком [11].

Отже, для подальшого аналізу особливостей розвитку на теренах України найбільш коректним та продуктивним є використання терміну «військовий

туризм» як основного. Він не лише інтегрує всі історичні періоди та форми прояву, але й дозволяє чітко акцентувати на специфічних для українського контексту функціях – освітній, патріотичній та меморіальній. Уточнення цього поняття на початку дослідження, з обов'язковим розмежуванням із суміжними категоріями, створює необхідний теоретичний фундамент для подальшого вивчення ресурсної бази, сучасного стану, проблем та перспектив цього важливого та чутливого напрямку туристичної діяльності [25].

Розвиток військового туризму, як специфічного соціокультурного феномену, слід розглядати в контексті загальної історії туризму та еволюції ставлення суспільства до війни, пам'яті та спадщини. Його становлення можна поділити на кілька ключових етапів, які демонструють трансформацію від спонтанного відвідування місць битв до формування цілісної індустрії з власною інфраструктурою та етичними рамками [41].

1. Прекурсори та протоформи (Античність – XVIII століття): «Паломництва на поля битв»

Найдавніші форми військового туризму можна виявити ще в античні часи, коли місця легендарних битв відвідувалися з метою вшанування героїв чи отримання натхнення. Проте справжнім початком слід вважати пізніше Середньовіччя та Ренесанс, коли розвинувся феномен релігійно-меморіальних подорожей. Місця великих битв, що часто будувалися в ореолі релігійних конфліктів (наприклад, хрестові походи), ставали точками притягіння для мандрівників, які поєднували релігійне паломництво з інтересом до військової історії. Ці відвідування носили індивідуальний, часто елітарний характер і були доступні переважно вченим, аристократам або військовим.

2. Зародження масового інтересу та перші інституції (XIX – початок XX ст.): Національні міфи та політика пам'яті.

XIX століття стало переломним етапом. Національні рухи та становлення націй-держав у Європі перетворили місця битв на символи національної ідентичності та героїзму. Водночас промислова революція та розвиток

залізничного транспорту зробили подорожі доступними для більшої кількості людей.

- Ватерлоо (1815) стало, мабуть, першим у світі масовим об'єктом військового туризму. Уже через кілька років після битви його відвідували тисячі туристів, а місцеві жителі продавали сувеніри з уламків зброї та амуніції;
- Громадянська війна в США (1861-1865) сприяла створенню перших національних військових парків-меморіалів (наприклад, Геттісберг), які інституційно закріпили практику відвідування полів битв для патріотичного виховання;
- в Україні (в складі Російської імперії) подібну роль відігравали місця боїв російсько-турецьких воєн чи пам'ятники на честь 1812 року, хоча масового туризму в сучасному розумінні не існувало.

Таким чином, у XIX столітті військовий туризм став інструментом державної політики, спрямованим на консолідацію нації через сакралізацію певних місць пам'яті.

3. Індустріалізація та тоталізація пам'яті (Перша та Друга світові війни, Холодна війна): дві світові війни радикально змінили масштаб та зміст військового туризму.

- Перша світова війна (1914-1918): безпрецедентні жертви призвели до появи нового феномену – ветеранського та «жалобного» туризму. Сотні тисяч родичів загиблих їхали на Західний та Східний фронти, щоб відвідати могили, місця загибелі або просто зрозуміти, де воювали їхні близькі. Це стихійний рух було згодом інституалізовано через організації, що доглядали за військовими кладовищами. Паралельно в СРСР формується радянський ідеологічно-патріотичний туризм до місць Громадянської війни та майбутніх боїв Другої світової (походи «дорогами слави», зльоти комсомольців);
- Друга світова війна (1939-1945): після 1945 року військовий туризм стає глобальним. На Заході формується потужна індустрія з маршрутами по

Нормандії, концентраційним таборам, ключовим битвам. В СРСР та країнах соцтабору він стає обов'язковим елементом державної пропаганди: створюються гігантські меморіальні комплекси (Волгоград, Хатин, Брестська фортеця), відвідування яких було частиною шкільних та комсомольських програм. В Україні цей процес був особливо інтенсивним через масштаби воєнних дій на її території;

- Холодна війна: з'являється новий підвид – туризм на об'єктах Холодної війни. У США та Європі популярними стають колишні бункери, ракетні шахти, секретні об'єкти. Це ознаменувало перехід від пам'яті про «гарячу» війну до інтересу до технологій, страху та секретів тоталітарних режимів. В Україні (УРСР) цей вид туризму був абсолютно відсутній через режим секретності.

4. Комерціалізація, диверсифікація та етичні дискусії (кінець XX – початок XXI ст.). «Мілітарі-туризм» перетворено на ринковий продукт.

Після розпаду СРСР та закінчення Холодної війни військовий туризм вступає в епоху глобальної комерціалізації та диверсифікації.

- З історико-патріотичного заходу військовий туризм перетворюється на ринковий продукт. З'являються спеціалізовані туроператори, створюються інтерактивні музеї (на кшталт «Imperial War Museum» чи «Historial de la Grande Guerre»), розвивається пригодницький сегмент (страйкбол на історичних локаціях, ралі на військових джипах, «жива історія»);
- поява «чорного туризму» (dark tourism): Академічне осмислення феномену відвідування місць катастроф і трагедій привертає увагу до етичних аспектів. Відвідування Прип'яті, Аушвіцу, полів геноциду стає предметом суспільної дискусії про межі допустимого та ризик вульгаризації пам'яті.
- конфлікти нового покоління: війни в колишній Югославії, конфлікти на Близькому Сході породжують новий феномен – турів в «гарячі точки» під час або відразу після активних бойових дій, що викликає серйозну критику через безпеку та етику.

- український контекст після 1991 року: спочатку спостерігався спад інтересу до радянських меморіалів та одночасно – поступове дослідження «заборонених» раніше тем (УПА, воєнізовані формування УНР). Після 2014 року формується абсолютно новий, болючий і етично складний напрям, пов'язаний з російсько-українською війною: спочатку стихійні відвідини позицій після деокупації, а згодом – перші спроби структурованого меморіального туризму до Києва, Ірпеня, Бучі, Харкова з чітким акцентом на дотриманні принципів поваги, безпеки та освітнього змісту.

5. Сучасний етап та майбутні тренди (XXI століття). Технології та індивідуалізація виходять на провідні позиції.

Сьогодні військовий туризм розвивається під впливом низки трендів:

- використання VR/AR для реконструкції битв, мобільні додатки з аудіогідами, 3D-тури;
- пошук родинної історії (genealogy tourism) на полях битв, створення персоналізованих маршрутів.
- зсув уваги від генералів та техніки до повсякденного досвіду звичайних учасників війни;
- дедалі більше уваги приділяється тому, щоб туризм сприяв збереженню спадщини, підтримував локальні громади та проводився з повагою до пам'яті.

Історія військового туризму – це шлях від індивідуальних актів паломництва до глобальної, диференційованої індустрії, що тісно переплетена з політикою пам'яті, націєбудівництвом, комерцією та постійним моральним пошуком. В Україні цей процес відбувався асинхронно із західними трендами, пройшовши через фазу радянської ідеологізації, і зараз формує власну, трагічно актуальну модель, яка постає перед викликами збереження, осмислення та гідної презентації спадщини як минулих, так і нинішніх воєн.

1.2 Класифікація видів військового туризму

Класифікація видів військового туризму є фундаментальним інструментом для наукового аналізу та практичного управління цим багатограним явищем. У контексті України, з її багатовіковою та часто трагічною військовою історією, необхідність чіткого структурування особливо актуальна. Ефективна класифікація дозволяє не лише інвентаризувати ресурсну базу, але й розробити диференційовані підходи до збереження спадщини, формування турпродукту, забезпечення безпеки та подолання етичних викликів. Вона слугує основою для цільового маркетингу, освітніх програм та державного регулювання. Враховуючи унікальність українського контексту, що поєднує об'єкти різних епох від античності до сучасного конфлікту, класифікація має бути багатовимірною, гнучкою та враховувати низку критеріїв: хронологічний, тематичний, мотиваційний, географічний та діяльнісний [55].

Основні групи класифікації видів військового туризму представлено у табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Класифікація видів військового туризму в Україні

Критерій класифікації	Основні види	Коротка характеристика	Приклади в Україні
1	2	3	4
1. За хронологічно-тематичною ознакою	Античний та середньовічний	Об'єкти давніх воєн та фортифікацій.	Городища, кургани, Хотинська, Кам'янець-Подільська фортеці.
	Нового часу (XVI – поч. XX ст.)	Спадщина козацької та імперських епох.	Запорозька Січ, поля битв (Берестечко), фортеці.
	Першої та Другої світових воєн	Найрозвиненіший сегмент. Об'єкти двох глобальних конфліктів.	Форти «ліній» Сталіна/Молотова, меморіали, братські могили.

Продовження табл. 1.2

1	2	3	4
	Холодної війни	Об'єкти технологічного та секретного протистояння.	Ракетні шахти, підземні командні пункти (Музей Холодної війни, Київ).
	Сучасного конфлікту (з 2014 р.)	Найбільш чутливий та динамічний сегмент.	Меморіали Героїв, музеї оборони (Циклоп, Київ), деокуповані території.
2. За мотиваційно-цільовою ознакою	Історико-пізнавальний	Мета – отримання знань, розуміння подій.	Екскурсії музеями, фортецями з науковим гідом.
	Героїко-патріотичний	Мета – вшанування, виховання ідентичності.	Відвідування меморіалів, Алеї Героїв, урочисті заходи.
	Пригодницько-досвідницький	Мета – адреналін, особистий досвід, розвага.	Страйкбол на історичних локаціях, квести в бункерах, радіопошук.
	Ветеранський та пам'ятний	Мета – особиста пам'ять, оплакування, ретравматизація/зцілення.	Відвідування місць служби/загибелі родичів ветеранами та родинами.
	Технологічний	Мета – інтерес до техніки, зброї, інженерних рішень.	Музеї техніки під відкритим небом, авіа музеї, танкові полігони.
3. За формою та характером участі	Екскурсійно-музейний	Пасивне, організоване споглядання.	Групові екскурсії, самостійний огляд музею.
	Подієвий	Прив'язаний до конкретних дат або реконструкцій.	Фестивалі історичної реконструкції (фест у Хотині).
	Активний (дослідницький)	Фізична участь, пошук, дослідження.	«Копанина» (пошук артефактів), урбан-екстрим у покинутих об'єктах.
	Віртуальний та цифровий	Відвідування через цифрові технології.	3D-тури, VR-реконструкції битв, онлайн-екскурсії.

Джерело: складено автором [26, 49]

Запропонована багатокритеріальна класифікація дозволяє дезагрегувати та структуровано аналізувати полісемантичний феномен військового туризму, що є критично важливим для формування цілеспрямованої державної політики,

розробки диференційованих турпродуктів та подолання існуючих суперечностей у сфері. Розглянуті критерії (хронологічно-тематичний, мотиваційно-цільовий та формально-діяльнісний) репрезентують основний спектр наукових підходів до категорії, формуючи матрицю для комплексного дослідження.

Перший, хронологічно-тематичний критерій, має фундаментальне значення, оскільки визначає морфологію та семантику ресурсної бази. Він дозволяє згрупувати об'єкти відвідування за історичними епохами, кожна з яких сформувала унікальний пласт матеріальної та символічної спадщини. Сегмент античного та середньовічного військового туризму актуалізує наративи про глибинні витоки оборонної традиції та державотворення на теренах України. Туризм Нового часу, зосереджений на козацькій спадщині та фортифікаційних комплексах XVI–XIX століть, виконує важливу функцію консолідації національної ідентичності через героїзацію образу захисника. Найбільш розвиненим інфраструктурно залишається сегмент Першої та Другої світових воєн, однак його інтерпретаційне поле зазнає радикальної трансформації, пов'язаної з деколонізацією історичної пам'яті та десовєтизацією меморіальних практик. Туризм Холодної війни репрезентує унікальний технократичний та авантюрний напрям, що розкриває тему глобального протистояння, секретності та механізмів тоталітарного контролю, викликаючи інтерес переважно у молодіжній та технічно-орієнтованій аудиторії.

Найбільшу суспільну релевантність та етичну складність у сучасних умовах має туризм сучасного конфлікту (з 2014 року). Його розвиток відбувається у полі напруження між потребою у документуванні злочинів агресора, забезпеченням психологічної реабілітації суспільства та ризиками ретравматизації, вульгаризації трагедії та порушення принципів безпеки. Даний вид потребує формування суворих нормативних та професійно-етичних рамок, що виключатимуть його комерційну експлуатацію як «шоу» та зосередяться на функціях меморіалізації, правдивого освітництва та формування критичного розуміння сучасних загроз.

Другий, мотиваційно-цільовий критерій, розкриває гетерогенність споживчих намірів та соціально-психологічних потреб туристів, детермінуючи структуру попиту. Історико-пізнавальна та героїко-патріотична мотивації формують ядро «серйозного», освітньо-виховного туризму, що орієнтований на інституційні групи (школярі, студенти) та аматорів історії. Ці види безпосередньо пов'язані із завданнями конструювання національного історичного канону. Пригодницько-досвідницький мотив становить основу ринково-орієнтованого «мілітарі-туризму», де акцент зміщується на отримання адреналіну, емоційного досвіду та розваги. Даний сегмент, незважаючи на економічну ефективність, є потенційно конфліктогенним через ризик трансформації місць пам'яті в ігрові майданчики. Ветеранський та пам'ятний туризм реалізує терапевтичну та комеморативну функції, задовольняючи потреби в особистій та колективній скорботі, пошуку та осмисленні. Технологічна мотивація виокремлює вузьку, але лояльну аудиторію, зацікавлену в інженерних аспектах військової справи.

Третій, формально-діяльнісний критерій, оперціоналізує способи взаємодії туриста з об'єктом спадщини. Традиційна екскурсійно-музейна форма заснована на візуальному спогляданні та вербальному оповіданні, потребуючи інновацій для підвищення ефективності комунікації. Подієва форма, до якої належать історичні реконструкції, є потужним інструментом популяризації, однак вимагає ретельного наукового супроводу для забезпечення історичної достовірності та етичної коректності. Активна (дослідницька) форма, така як пошукова робота («копанина») або урбан-екстрим, перебуває в правовому та етичному вакуумі, поєднуючи потенціал для громадянської науки (citizen science) з ризиками деструктивного впливу на пам'ятки. Легалізація цього напрямку можлива лише через інституційне партнерство з академічною наукою та органами охорони спадщини. Віртуальний та цифровий туризм формує новий, динамічний сегмент, що долає географічні та безпекові обмеження, розширюючи аудиторію та відкриваючи можливості для інноваційних методів репрезентації минулого.

Таким чином, запропонована класифікація не лише систематизує наявні практики, але й виявляє ключові точки розвитку та потенційні конфлікти між

різними сегментами військового туризму. Вона чітко демонструє, що ефективне управління цим напрямом в Україні вимагає диференційованого регуляторного та маркетингового підходу до кожного виду, з урахуванням його специфічного ресурсного базису, цільової аудиторії, етичних імперативів та форм реалізації.

Глибинний аналіз запропонованої багатокритеріальної класифікації виявляє низку фундаментальних імплікацій, що виходять за межі простої систематизації фактів і стосуються самої суті розвитку військового туризму як галузі знань та сфери діяльності. Подальший розгляд показує, що запропонована матриця не є статичною схемою, а динамічним інструментом для розуміння внутрішніх напруг, гібридних форм та стратегічних напрямів управління цим складним соціокультурним феноменом в умовах України [19].

Перш за все, класифікація виступає як дзеркало структурних протиріч та конфліктогенних зон всередині поля військового туризму. Найбільш гостре протистояння розгортається на осі мотиваційно-цільового критерію між прагматикою ринку та імперативами етики. З одного боку, пригодницько-досвідницький вид з його акцентом на адреналін та розвагу є основним драйвером комерціалізації. З іншого — ветеранський та пам'ятний види, а також аспекти героїко-патріотичного, вимагають священності, поваги та суворої регламентації. Це протиріччя матеріалізується в конкретних конфліктах: чи можна проводити страйкбольні ігри на території фортифікаційних споруд, які є пам'ятками архітектури? Чи допустимі масові комерційні тури до міст, що зруйновані війною, де ще мешкають постраждалі мешканці та не завершена повна розмінування? Ці питання не мають універсальних відповідей, але класифікація дозволяє чітко ідентифікувати їхню природу як зіткнення різних ціннісних систем і функцій одних і тих же об'єктів спадщини. Таким чином, вона позначає необхідність створення диференційованого нормативного поля, де для об'єктів різного типу (наприклад, середньовічна фортеця проти місця масової загибелі мирних жителів у ХХІ столітті) будуть діяти принципово різні режими доступу, використання та представлення.

По-друге, класифікація дозволяє концептуалізувати явище гібридизації, яке є домінуючим трендом сучасної туристичної практики. Рідкісні «чисті» види; натомість переважають комплексні продукти, що синтезують ознаки з різних комірок класифікаційної матриці. Яскравим прикладом є історична реконструкція масштабної битви. Подія залучає учасників і глядачів з різними мотивами: для одних це історико-пізнавальний досвід відтворення минулого, для інших — пригодницько-досвідницька активність та емоційне занурення, для третіх — акт героїко-патріотичного вшанування. Організаційно це подієва форма, що розгортається на об'єкті певного хронологічного періоду (наприклад, Друга світова війна). Така гібридна природа створює як переваги (широкий аудиторний охоплення, синергія ефектів), так і суттєві ризики. Основним ризиком є зміщення акценту в бік видовищності та розваги в шкоду історичній достовірності та глибині осмислення трагедії війни. Тому управління гібридними формами вимагає розробки складних моделей якісного контролю, де буде забезпечено науковий супровід, етичні рамки для участі та чітко окреслені освітні цілі.

По-третє, класифікація безпосередньо вказує на розрив між потенціалом і реальним станом окремих сегментів. Наприклад, сегмент Холодної війни в Україні володіє унікальними, часто технологічно вражаючими об'єктами (підземні міста, ракетні комплекси), що мають високий міжнародний попит. Однак їхній розвиток гальмується через невирішені питання власності (часто — Міноборони), складність юридичної передачі у цивільне управління, високі витрати на консервацію та адаптацію для відвідування. Аналогічно, сегмент сучасного конфлікту, незважаючи на свою актуальність і моральну вагу, перебуває в правовому вакуумі, де відсутні стандарти безпеки, кваліфікації гідів та етичні протоколи, що робить його розвиток стихійним і потенційно небезпечним. Таким чином, класифікація слугує інструментом стратегічного аудиту, який дозволяє державним органам, інвесторам і громадськості визначити пріоритетні «точки росту» та «вузькі місця», що потребують цілеспрямованих інвестицій, правових ініціатив та кадрової підготовки.

Нарешті, запропонована система класифікації задає рамки для міждисциплінарного дослідження. Вона показує, що повноцінне вивчення, наприклад, паломництва до меморіалу Героїв Небесної Сотні або Азовсталі вимагає синтезу знань з: історії (контекст подій), культурології (механізми пам'яті та трауру), соціальної психології (мотивація відвідувачів), туристичного менеджменту (організація логістики та інтерпретації), юриспруденції (питання доступу та відповідальності) та техніки безпеки. Кожен класифікаційний критерій відкриває свій власний вектор для наукового аналізу, а їхня сукупність забезпечує комплексність погляду [42].

Отже, виокремлені види військового туризму не є ізольованими категоріями, а утворюють динамічну екосистему. Майбутнє цієї сфери в Україні залежатиме від здатності держави, бізнесу та громадянського суспільства не лише розпізнавати цю різноманітність, але й вибудовувати гнучкі механізми управління, що зможуть одночасно: захищати гідність пам'яті та безпеку людей, задовольняти різноманітні суспільні потреби (від освіти до рекреації) та забезпечувати економічно сталий розвиток регіонів, що володіють цією складною, але важливою спадщиною.

1.3. Світовий досвід розвитку військового туризму

Узагальнення міжнародного досвіду розвитку військового туризму має не лише ознайомчий, але й методологічний характер, оскільки розкриває диференційовані механізми інтеграції військової спадщини у сучасний соціокультурний та економічний простір. Аналіз цих моделей (табл. 1.3) дозволяє виявити універсальні тренди та специфічні національні підходи, сформовані під впливом історичного досвіду, політики пам'яті та ринкових умов, що є критично важливим для формування стратегічної концепції розвитку цього напрямку в Україні.

Таблиця 1.3

Систематизація світового досвіду розвитку військового туризму

Регіон / Країни	Домінуюча модель / Підхід	Ключові характеристики та інструменти	Приклади об'єктів / практик	Уроки та можливості для України
1	2	3	4	5
1. Західна Європа (Франція, Бельгія, Велика Британія, Німеччина)	Інституалізована освітньо-пацифістська модель з акцентом на ландшафтну інтеграцію.	• Пацифістський наратив: Акцент на трагедії, жертвах, соціальних наслідках, а не на героїзації. • Державно-приватне партнерство: Системна підтримка з чітким розподілом функцій. • «Спокійна пам'ять»: Ландшафтна музеєфікація полів битв без монументалізації. • Сучасна музейна комунікація: Інтерактивні експозиції, аудіовізуальні засоби, центри для відвідувачів (Visitor Centres). • Міжнародний контекст: Підкреслення багатонаціонального характеру конфліктів.	• Франція/Бельгія: Верден, Сомма, Іпр (In Flanders Fields Museum). • Франція: Нормандія (меморіали та музеї). • Велика Британія: Імперський військовий музей (Imperial War Museum). • Німеччина: Військовий музей Дрездена (Militärhistorisches Museum) з критичною рефлексією.	• Адаптація освітньої моделі: Формування наративу, що розкриває війну як трагедію, з акцентом на людському досвіді. • Розвиток ландшафтного підходу: Інтеграція об'єктів (напр., ліній укріплень) у туристичні стежки та екомаршрути. • Створення сучасних інформаційних центрів при ключових меморіалах.
2. Центральна та Східна Європа (Польща, Чехія, країни Балтії, Німеччина)	Модель активної трансформації та декомунізації проблемної спадщини.	• Деконструкція радянських наративів: Переосмислення історії з позицій національного опору та жертв. • Функціональна ревіталізація: Творче перетворення об'єктів (бункерів, баз) на музеї, готельні чи мистецькі простори. • Акцент на альтернативну історію: Темі опору тоталітаризму (Варшавське повстання, «Лісова братія»). • Комерціалізація як інструмент демифологізації.	• Польща: Музей Варшавського повстання (сучасні технології), комплекс «Ржавка» (колишня радянська база). • Німеччина: Бункер-музей у Вюнсдорфі. • Латвія: Ракетна база «Земессардзе», отель в колишньому бункері. • Чехія: Музей комунізму в Празі.	• Ключова модель для України: Досвід роботи з радянською спадщиною (Холодна війна). • Трансформація об'єктів: Перетворення ракетних шахт, секретних заводів на унікальні туристичні атракції. • Побудова нового наративу: Використання музеїв для розповіді про

Продовження табл. 1.3

1	2	3	4	5
				опір тоталітаризму та відновлення національної історії.
3. Північна Америка (США, Канада)	Модель націоналізації пам'яті з потужним впливом громадянського суспільства та мас-культури.	• Національна сакралізація: Система національних історичних парків та музеїв як центри патріотичного виховання. • Активна роль громадськості: Ветеранські організації та родини загиблих як ключові стейкхолдери. • Глибока комерціалізація: Вплив Голлівуду, приватні колекції, масштабні реконструкції. • Змішаний наратив: Посднання героїчного дискурсу з критичною рефлексією.	• США: Національний військово-історичний парк Геттісберг, Меморіал Перл-Гарбора, Смітсонівський Національний музей авіації та космонавтики. • Канада: Меморіали війн.	• Впровадження стандартів сервісу: Високий рівень організації відвідування, інтерактивність. • Залучення ветеранських організацій: Як експертів та носіїв пам'яті. • Обережність з комерціалізацією: Уникнення вульгаризації та перетворення на «шоу» в контексті сучасного конфлікту.
4. Азійсько-Тихоокеанський регіон (Японія, В'єтнам, Австралія, Нова Зеландія)	Модель меморіалізації національної травми та міжнародного діалогу.	• Акцент на травмі: Осмислення власних жертв та/або агресивної політики (Японія). • Меморіали як центри пацифізму: Послання про мир та примирення. • Державний контроль з елементами комерціалізації (В'єтнам). • Інтеграція в міжнародну історію (Галліполі).	• Японія: Меморіали миру в Хіросімі та Нагасакі. • В'єтнам: Туннелі Ку Чі, Військовий музей залишків війни (Хошимін). • Австралія/Нова Зеландія: Меморіал АНЗАК у Галліполі (Туреччина).	• Розвиток міжнародного виміру: Презентація українських подій (Майдан, російська агресія) як частини боротьби за демократію та суверенітет у світі. • Етичні стандарти: Досвід Японії в презентації складного минулого може бути

Продовження табл. 1.3

1	2	3	4	5
				корисним для України в майбутньому. • Ефективна музеєфікація об'єктів партизанської війни (досвід В'єтнаму).
5. Пострадянський простір (РФ та союзники)	Модель мілітаристської героїзації та ідеологічної інструменталізації.	• Агресивна героїзація: Акцент на перемогах, техніці, культі зброї. • Політична інструменталізація: Використання для пропаганди та мобілізації. • Відсутність критичної рефлексії: Замовчування негативних сторін та жертв. • Монументалізація.	• Парк «Патріот», музеї-храми на кшталт Музею Перемоги на Поклонній горі, численні танкові шоу.	• Антимодель для України: Демонструє ризики тотальної мілітаризації пам'яті. • Важливість розвитку альтернативи: Український військовий туризм має будуватися на принципах гуманізму, правди та поваги до людської гідності, відрізняючись від агресора.

Джерело: складено автором [5, 11, 31]

Досвід світу демонструє, що військовий туризм еволюціонував від стихійних паломництв та локальних ініціатив до складної, багаторівневої індустрії з власною інфраструктурою, професійними стандартами та гострими етичними дискусіями.

Західноєвропейська модель: системна інституалізація, пацифістський дискурс та інтеграція спадщини. Країни Західної Європи (Франція, Бельгія, Велика Британія, частина Німеччини), що були головними театрами воєнних дій у XX столітті, сформували модель, засновану на принципах державно-приватного партнерства, акценті на освітній складовій та переважанні пацифістського наративу над героїчним. Ключовим інструментом тут є створення потужних музейно-меморіальних комплексів (наприклад, Історико-меморіальний музей Великої війни у Перонні, Меморіал у Каені у Франції, In Flanders Fields Museum в Іпрі), які функціонують як центри сучасної музейної комунікації. Їхня експозиція будується не на демонстрації техніки чи прославленні перемог, а на реконструкції індивідуального та колективного досвіду страждання, втрат і життя в окопах, з використанням архівних свідчень, аудіовізуальних інсталяцій та особистих речей. Це перетворює відвідувача з пасивного спостерігача на учасника рефлексії про абсурдність війни. Другим стовпом є ландшафтна музеєфікація: поля битв Нормандії, Вердену або Сомми інтегровані в природне та сільськогосподарське оточення з мережею об'єктованих маршрутів, стежок пам'яті та інформаційних центрів. Цей підхід, який можна назвати «спокійною пам'яттю», унеможливорює героїко-мілітаристське прочитання, натомість пропонуючи відчуття масштабу трагедії в контексті відновленої природи. Держава тут виступає гарантом збереження, регулятором та фінансовим донором, тоді як приватний сектор забезпечує сервіс (транспорт, проживання, супровід) [3].

Центрально- та Східноєвропейська модель: декомунізація пам'яті, трансформація об'єктів та пошук нових ідентичностей. Для країн колишнього соціалістичного табору (Польща, Чехія, країни Балтії, частково Німеччина) характерна модель активного переосмислення та функціональної

трансформації радянської військової спадщини. Тут на перший план виходить завдання демонтажу ідеологізованих наративів та інтеграції об'єктів у новий національно-європейський контекст. Успішним прикладом є польський Музей Варшавського повстання – інституція, яка за допомогою сучасних мультимедійних технологій створила потужний, емоційно насичений патріотичний наратив, альтернативний радянській версії історії. Окремої уваги заслуговує досвід роботи з об'єктами Холодної війни. Колишні радянські військові бази, бункери та секретні об'єкти (наприклад, німецький Бункер-Музей у Вюнсдорфі, польський комплекс «Ржавка» біля Борн-Суліново, ракетні бази в Латвії) перетворюються на комерційно успішні музеї, готельно-розважальні комплекси або об'єкти мистецьких інтервенцій. Цей процес супроводжується перекодуванням символіки: місця страху та ідеологічного контролю стають атракціонами, що розповідають про тоталітарне минуле, приваблюючи аудиторію, що цікавиться технологіями, урбаністичними дослідженнями та історією альтернативи. Ця модель демонструє Україні механізми роботи зі спадщиною, що несе негативні конотації, але має значний туристичний потенціал [20].

Північноамериканська модель: націоналізація пам'яті, громадянська рефлексія та масова культура. Досвід США та Канади поєднує державну інституційну підтримку (система національних військово-історичних парків та музеїв, як-от Геттісберг, Перл-Гарбор) з потужним впливом громадянського суспільства та приватного капіталу. Особливістю є активна роль ветеранських організацій та родичів загиблих у формуванні меморіальних практик. Крім того, тут найяскравіше проявився тренд на комерціалізацію та медіатизацію військової історії через мас-культ: від масштабних голлівудських реконструкцій до високобюджетних приватних музеїв (наприклад, Музей авіації та космонавтики Смітсонівського інституту, численні приватні колекції військової техніки). Ця модель показує, як військова спадщина може стати частиною популярної культури, генеруючи значні економічні потоки, але водночас ризикуючи спростити та вульгаризувати історичний зміст [48].

Азійсько-Тихоокеанська модель: меморіалізація, національна травма та міжнародний діалог. Для таких країн, як Японія (меморіали в Хіросімі та Нагасакі), В'єтнам (тунелі Ку Чі, музеї в Хошиміні), Австралія та Нова Зеландія (Галліполійський меморіал), характерна модель, зосереджена на переживанні національної травми та її інтеграції у міжнародний контекст. Об'єкти тут часто є місцями дипломатичного діалогу та примирення, а їхня інтерпретація балансує між національним горем, визнанням власної відповідальності (у випадку Японії) та пацифістським посланням. В'єтнамський досвід цікавий успішною комерціалізацією об'єктів війни при збереженні державного контролю над ідеологічним змістом [39].

Таким чином, можна підсумувати:

1. Імператив диференціації та етичного супроводу: Світовий досвід підтверджує, що не існує єдиного підходу. Об'єкти різних періодів (середньовічні фортеці, поля світових воєн, радянські об'єкти, місця сучасних подій) потребують принципово різних моделей інтерпретації, фінансування та управління. Найважливіший урок – необхідність розробки професійних етичних стандартів, особливо для туризму на об'єктах конфлікту ХХІ сторіччя.

2. Важливість якісної музеєфікації та сучасної комунікації: Успішні моделі базуються на інтерактивних, науково вивірених експозиціях, що розповідають про людину, а не лише про техніку. Україні необхідно інвестувати не лише в реставрацію об'єктів, але й в підготовку музейних фахівців нового типу та створення мережі сучасних інформаційних центрів.

3. Синергія держави, бізнесу та громад: Найстійкіші проекти виникають на перетині державної підтримки (охорона спадщини, інфраструктура), бізнесової ефективності (сервіс, маркетинг) та громадської ініціативи (локальні спільноти, ветеранські організації, волонтери).

4. Перетворення проблемної спадщини на ресурс: Досвід Центральної Європи показує, що навіть об'єкти тоталітарного минулого (бункери, секретні міста) можуть стати успішними туристичними локаціями

за умови їхнього творчого переосмислення та відкриття для цивільного суспільства.

5. Міжнародна інтеграція як вектор розвитку: Включення українських об'єктів (особливо пов'язаних з Другою світовою війною та сучасним конфліктом) у міжнародні туристичні маршрути та освітні програми є ключем до підвищення їхньої значущості та залучення міжнародної аудиторії.

Отже, світовий досвід не пропонує Україні готових рішень для копіювання, але надає багатий інструментарій для розуміння власних можливостей та обмежень. Критичним завданням стає не механічне запозичення, а творча адаптація цих моделей з урахуванням глибини національної травми, масштабу спадщини та необхідності будівництва нової, гідної ідентичності через чесний діалог з минулим.

Висновки до розділу 1.

У першому розділі магістерської роботи було проведено теоретико-методологічне дослідження, спрямоване на уточнення сутності, еволюції та класифікаційних засад військового туризму, а також на аналіз світового досвіду його розвитку. Отримані результати дозволяють сформулювати такі ключові висновки:

1. Визначено інтегральну дефініцію поняття «військовий туризм». На основі аналізу багатоаспектності явища запропоновано трактувати його як спеціалізовану форму туристичної діяльності, що поєднує відвідування об'єктів військової спадщини та участь у пов'язаних подіях для задоволення пізнавальних, меморіальних, патріотичних та рекреаційних потреб. Встановлено, що в українському науковому та професійному дискурсі саме цей термін є найбільш коректним та об'ємним, оскільки охоплює всі історичні періоди та дозволяє акцентувати на специфічних для України освітній,

патріотичній та меморіальній функціях. Проведено чітке розмежування зі спорідненими категоріями, зокрема з «чорним туризмом» (dark tourism), де визначено, що останній є ширшим феноменом, який лише частково перетинається з військовим туризмом у сфері відвідування місць смерті та страждання.

2. Простежено історичну еволюцію військового туризму від античності до сучасності. Встановлено, що його розвиток пройшов шлях від індивідуальних паломництв на поля битв через етап інструменталізації державами для націєбудівництва у XIX ст. та ідеологізації у XX ст. до сучасної стадії глобальної диверсифікації, комерціалізації та загострення етичних дискусій. Ця еволюція підтверджує, що військовий туризм завжди був тісно пов'язаний з політикою пам'яті та конструюванням ідентичностей, а його сучасна форма в Україні формується в умовах накладення декількох історичних шарів (радянська спадщина, незалежність, сучасний конфлікт), що створює унікальний контекст для його розвитку.

3. Розроблено та обґрунтовано багатокритеріальну класифікацію видів військового туризму, адаптовану до українських реалій. Класифікація базується на трьох взаємодоповнюючих осях: хронологічно-тематичній (античний, новочасний, світових воєн, Холодної війни, сучасного конфлікту), мотиваційно-цільовій (історико-пізнавальний, героїко-патріотичний, пригодницько-досвідницький, ветерансько-меморіальний, технологічний) та формально-діяльнісній (екскурсійно-музейний, подієвий, активний, віртуальний). Ця матриця є не лише інструментом інвентаризації, а й інструментом виявлення внутрішніх суперечностей (наприклад, між комерційною експлуатацією та етикою пам'яті), гібридних форм та «вузьких місць» у розвитку окремих сегментів (зокрема, туризму Холодної війни та сучасного конфлікту).

4. Проаналізовано та систематизовано світовий досвід розвитку військового туризму, виділивши п'ять ключових регіональних моделей: західноєвропейську (інституалізована, пацифістська, з акцентом на

ландшафтну інтеграцію), центрально-східноєвропейську (трансформаційну, зосереджену на декомунізації та ревіталізації проблемної спадщини), північноамериканську (з націоналізацією пам'яті, сильною роллю громадськості та комерціалізацією), азійсько-тихоокеанську (меморіалізацію травми та міжнародний діалог) та пострадянську як антимодель (мілітаристську та ідеологічно інструментальну). Цей аналіз дозволив виокремити стратегічні уроки для України, серед яких: імператив диференційованого підходу до об'єктів різних періодів, пріоритет якісної музеєфікації та сучасної комунікації, необхідність синергії держави, бізнесу та громад, можливість творчої трансформації проблемної спадщини в ресурс, а також важливість міжнародної інтеграції.

Узагальнюючи, проведене в розділі дослідження створює міцний теоретико-методологічний фундамент для подальшого аналізу. Визначена сутність та класифікація дозволять структуровано дослідити ресурсну базу, сучасний стан та проблеми розвитку військового туризму в Україні. Світовий досвід, у свою чергу, задає вектор стратегічного мислення, показуючи, що успіх залежить не від механічного копіювання, а від креативної адаптації найкращих практик з урахуванням глибини національного історичного досвіду, етичних імперативів та потреби у формуванні нової, гідної ідентичності.

РОЗДІЛ 2. СУЧАСНИЙ СТАН ТА ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

2.1. Географічний аналіз ключових регіонів та локацій розвитку воєнного туризму в Україні

Історична географія воєнних об'єктів на території України не є хаотичним набором розрізнених точок на карті. Це — логічна та високоструктурована система, сформована внаслідок взаємодії фізичної географії, політичних кордонів та геостратегічних інтересів великих імперій протягом тисячоліть. Розуміння трьох основних принципів локалізації — геостратегічних коридорів, фортифікаційних ліній та міст-фортець — це ключ до дешифрування самої історії боротьби за українські землі [12].

1. Геостратегічні «коридори».

Територія України історично була величезним природним коридором між Європою та Азією. Основні військові шляхи були продиктовані ландшафтом.

1) річкові артерії — водні «автостради» - Дніпро, Дністер, Південний Буг, Дунай виконували подвійну роль:

- шлях з варягів у греки (Дніпро) — це не лише торговельна магістраль Київської Русі, а й головний вектор воєнних походів як на Константинополь, так і з півдня на північ. Контроль над дніпровськими порогами (Запоріжжя) був життєво важливим. Пізніше, козацькі чайки здійснювали рейди до османських берегів саме водними шляхами;

- Дністер та Дунай формували природний кордон з потужними державами (Османська імперія, Молдовське князівство). Фортеці на їхніх берегах (Хотин, Аккерман, Кілія) контролювали переправи та гирла, відсікаючи шлях ворогу вглиб території;

2) межа лісу та степу — це найважливіша історико-географічна межа. На півночі — лісиста, болотиста місцевість, що сприяла обороні слов'янських

племен, пізніше — Галицько-Волинської держави. На півдні — відкритий степ, «вічний шлях» кочівників (гунів, печенігів, половців, татар). Саме вздовж цієї лінії, що проходила приблизно по річкам Рось та Сула, будувалися перші оборонні вали та виникали міста-форпости, заселені «чорними клобуками» — васалами київських князів для захисту від степу.

3) цивілізаційні розломи – це кордон між християнським (католицьким та православним) світом і мусульманським (Османська імперія, Кримське ханство) протягом століть проходив саме через українські землі. Це робило Поділля та Південну Наддніпрянщину постійним театром воєнних дій, «диким полем». Тут виник потужний пояс замків-фортець, що стали щитом Європи.

2. Фортифікаційні лінії.

Оборона протяжних кордонів вимагала системного підходу, що трансформував природні коридори в штучні оборонні лінії:

1) античні вали (Змієві вали, Траянові вали). Це найдавніші свідчення системної оборони. Вони будувалися не як суцільна стіна, а як комплекс земляних валів, ровів та частоколів, що перекривали найзручніші для проходу кінноти місця між болотами та лісами, перетворюючи природний коридор на смертельну пастку. Їхня лінія чітко відповідає логіці захисту від степових кочівників з півдня.

2) замковий пояс Речі Посполитої. У XV-XVII ст. потужна ланцюг кам'яних фортець виросла навколо кордонів Корони. Вони не стояли ізольовано, а утворювали взаємопов'язану систему: Луцьк — Олесько — Підгірці — Золочів — Жовква прикривали Львів із сходу; Кам'янець-Подільський — Хотин контролювали Дністровський коридор; Кременець закривав вхід на Волинь. Поразка однієї фортеці створювала загрозу для всієї ланки;

3) російські оборонні лінії (Українська лінія, Дніпровська укріплена лінія). Просуваючись на південь, російська імперія будувала не окремі фортеці, а цілі інженерні системи — лінії редутів, валів і фортів, що

простягалися на сотні кілометрів. Їхня мета — закріпити завойовані степові простори та забезпечити тил для подальшого наступу на Крим.

4) «Лінія Сталіна» та «Лінія Молотова» (1930-1940-і). Радянська логіка продовжила цю традицію, але на новому технічному рівні. Довготривалі вогневі точки (ДОТи), протитанкові рови та загородження будувалися вздовж старих та нових державних кордонів. Їхні залишки сьогодні формують цілі туристичні маршрути, демонструючи масштаб інженерної думки та трагедію їхнього часто марного зруйнування в 1941 році.

3. Міста-фортеці/

Місто, що виникло як фортеця, — це квінтесенція воєнної логіки. Його вибір завжди підпорядкований стратегії.

1) географічний імперратив: такі міста зазвичай виникали в місцях, де природна перешкода посилювала оборону: на високих пагорбах (Кам'янець-Подільський на кам'яній брилі, оточеній каньйоном), на мису при злитті річок (Київ, Переяслав, Старий Самбір), на острові (Хортиця);

2) агатошарова оборона: місто-фортеця — це не лише замок чи цитадель. Це ціла система оборонних кілець: замок (останній пункт оборони) → міські мури з вежами та брамами → передмістя, часто також укріплені → природні перешкоди (річки, кручі). Ця структура видно у Львові (Високий замок, міські мури), у Луцьку (замок Любарта, Окольний замок).

3) концентрація історії: саме в цих містах відбувалися найзапекліші битви, облоги, дипломатичні угоди. Кожен камінь їхніх стін — нашарування епох: давньоруські вали, фундаменти готичних мури, барокові бастіони австрійських інженерів. Відвідування такого міста — це подорож у часі через призму війни та оборони. Хотин — це одночасно руська твердиня, генуезька факторія, турецький форпост і арена битв кількох імперій. Київські Золоті ворота символізують могутність Руси, а підземні лабіринти Києво-Печерської лаври служили сховищем під час численних облог.

Таким чином, логіка локалізації воєнних об'єктів в Україні — це логіка географічного фатуму. Глибокі річки, просторі степи та лісисті пагорби

визначали напрямки ударів. Людина лише *вписувала* в цей ландшафт свої оборонні споруди: спочатку примітивні вали, потім могутні кам'яні замки, а згодом — технократичні лінії фортів [28]. Сучасний військовий турист, рухаючись цими коридорами, відчуває не лише масштаб окремих битв, а й усю вагу тисячолітньої боротьби за цю землю, де кожна фортеця, кожна лінія оборони була спробою встановити контроль над доленосними геостратегічними шляхами Євразії.

Поняття воєнного туризму в Україні набуває глибоко трансформованого та трагічного сенсу в контексті російської збройної агресії, що триває з 2014 року та повномасштабною війною з 2022 року. Цей вид туризму втрачає характер віддаленого споглядання історичних полів битв і перетворюється на складний соціокультурний феномен, що поєднує пам'ять, освіту, патріотичне виховання та документацію актуальної історії. Його географія жорстко прив'язана до лінії фронту, ключових оборонних і деокупованих пунктів, формуючи полюси, які розташовані навколо місць найзапекліших боїв і героїчної опору. Географічно його можна структурувати за кількома логічними ареалами, які відображають хронологію та інтенсивність бойових дій.

Першим та найбільш значущим регіоном є Східний регіон, зокрема Донецька та Луганська області. Саме тут, вздовж так званої "лінії зіткнення", що існувала з 2014 по 2022 рік, сформувався перший прояв сучасного воєнного туризму. Ключовими локаціями виступали міста-фортеці, такі як Маріуполь (Азовсталь), Сєвєродонецьк, Лисичанськ, Попасна та Авдіївка. Остання стала символом нескореності, де протягом майже десяти років відвідувачі (часто волонтери, журналісти, дослідники) могли спостерігати наслідки артилерійських дуелей та життя в умовах постійної небезпеки. Ця географія була туризмом "на межі", спрямованим на розуміння ціни стійкості, підтримку Збройних Сил та цивільного населення. Ландшафт цього регіону — індустріальні зони, шахтарські містечка, розорані артобстрілами поля — став візуальним наративом війни на сході.

Другим ключовим регіоном, який різко вийшов на перший план після 24 лютого 2022 року, є Північний регіон, зосереджений навколо Київської, Чернігівської та Сумської областей. Тут військовий туризм має іншу природу – він концентрується на місцях відсічі російського наступу на столицю та наслідках окупації. Апогеєм є місто-герой Буча, Ірпінь, Гостомель (з його легендарним аеродромом), Бородянка, Мощун. Ці локації стали всесвітньо відомими символами героїзму українських захисників та варварства окупанта. Географія тут – це передмістя та міста кілометри, де відбувалися вуличні бої, та місця масових злочинів. Відвідування цих місць має насамперед меморіальний та освітній характер, спрямований на збереження пам'яті, документацію злочинів проти людяності та демонстрацію реальної ціни війни. Архітектурні руїни житлових будинків, спалених колон техніки та тимчасові меморіали формують суворий ландшафт пам'яті.

Третім географічним полюсом є Південний регіон, зокрема Херсонська та Миколаївська області. Цей регіон уособлює туризм перемоги та визволення, а також туризм стійкості. Місто-герой Маріуполь, попри повну окупацію, залишається центральним символом у всьому наративі воєнного туризму як приклад абсолютного героїзму. Миколаїв та його околиці – це приклад міста-форпосту, яке вистояло під ударами. А Херсон та правобережжя Херсонщини, звільнені у листопаді 2022 року, стали об'єктами для відвідувань, пов'язаних із відновленням історичної правди, свідченням наслідків окупації та відродженням української ідентичності. Тут ключовими локаціями є не лише міські центри, а й стратегічні об'єкти, такі як Качкарівський міст, Антонівський міст, які грали ключову роль у наступальних та оборонних операціях. Ландшафт – це широкі степові простори, канали, узбережжя Дніпра, які стали ареною маневрових боїв.

Окремою категорією є Західний та Центральний регіони України, де розвивається так званий "тиловий" або "музейно-освітній" військовий туризм. У Львові, Дніпрі, Києві та інших великих містах, далеких від безпосередніх бойових дій, формуються тимчасові та постійні експозиції. Це виставки

знищеної російської техніки (наприклад, на Хрещатику або під Лаврськими мурами), Музеї війни, зібрані трофеї, арт-проекти на військову тематику. Їхня географія – це публічні міські простори, що дозволяють мільйонам українців та іноземним гостям ознайомитися з матеріальними свідченнями війни в безпечному середовищі. Це важливий інструмент патріотичної консолідації та інформування міжнародної спільноти.

Важливо зазначити, що географія воєнного туризму в Україні є динамічною та потенційно небезпечною. Вона безпосередньо залежить від лінії фронту, наявності мінно-вибухових загроз та місцевих обмежень. Це не туризм у класичному розумінні, а швидше місії, паломництва до місць пам'яті та освітні поїздки [68]. Його розвиток у майбутньому, після перемоги, неминуче пов'яжуть зі створенням масштабних меморіальних комплексів, музеїв під відкритим небом (на кшталт "Азовсталі" або "Окопа в Мар'їнці") та структурованих екскурсійних маршрутів вздовж колишньої лінії фронту, які будуть розповідати світові історію мужності українського народу. Вже зараз ці локації формують нову, трагічну, але героїчну туристичну карту України, де кожна точка має глибокий історичний та символічний сенс.

Логіка локалізації недавніх воєнних подій базується на кількох ключових факторах, що сформували сучасну "карту пам'яті":

1. Стратегічні цілі. Битви відбувалися за контроль над транспортними хабами (аеродроми Гостомель, Чорнобаївка), логістичними артеріями (мости через Дніпро, Інгулець, Сіверський Донець), промисловими центрами (Маріуполь, Авдіївка) та адміністративними столицями (Київ, Херсон). Це обумовило концентрацію подій.

2. Лінії оборони. Стабілізовані протягом місяців лінії фронту (наприклад, під Авдіївкою, у Донецькій області до 2022 року, на півночі Херсонщини до 2022) створили зони інтенсивних позиційних боїв з потужними фортифікаційними спорудами.

3. Місця героїчної оборони міст. Цілі міські агломерації, що перетворилися на "фортеці" (Маріуполь, Сєверодонецьк, Бахмут) стали локалізованими, але надзвичайно концентрованими вузлами воєнної історії.

4. Місця воєнних злочинів та окупації. Географія цих подій часто прив'язана до населених пунктів, де стояли окупаційні війська (Буча, Ірпінь, визволені села Херсонщини та Чернігівщини).

Класифікацію об'єктів за потенціалом для відвідування станом на 2024 р. представлено у табл 2.1

Таблиця 2.1

Класифікація об'єктів за потенціалом для відвідування (станом на 2024 рік)

Категорія об'єкта	Потенційні об'єкти (для майбутнього, після деокупації/розмінування)	Реальні/частково доступні об'єкти (сьогодні, з обмеженнями)
1	2	3
1. Символи масштабної оборони та трагедії	Маріуполь (Азовсталь, "Драматичний театр"), Бахмут/Соледар, Сєверодонецьк/Лисичанськ. Повністю окуповані або знаходяться на нульовій лінії фронту. Безпечний доступ неможливий.	Авдіївка (передова лінія оборони до лютого 2024, зараз окупована, але можливі відвідування тилкових позицій та меморіалів у безпечній зоні). Чугуївський напрямок/Вовчанськ – тиллові райони активного фронту, можливі відвідування з обережністю.
2. Місця битв за столицю та злочинів окупації	Деякі локації в Чернігівській та Сумській областях, що залишаються прифронтовими або сильно замінованими.	Київська область: Буча, Ірпінь, Гостомель (аеродром), Бородянка, Мощун. Доступні з екскурсіями, створені меморіали. Чернігівська область: села поблизу кордону (наприклад, Ягідне), що постраждали на початку війни – доступні, але з обережністю.
3. Місця перемог та деокупації	Лівий берег Херсонщини (місто Херсон – доступний, але частина області окупована). Північно-східні райони Харківщини поблизу лінії фронту.	Правобережна Херсонщина (міста Херсон, Скадовськ, села Правдине, Білогірка). Ізюм та Куп'янськ (Харківська область) – звільнені у 2022, доступні, але обстрілюються. Лиман (Донецька обл.) – звільнений у 2022.

Продовження табл. 2.1

1	2	3
4. Музейно-виставкові кластери у тилу	Майбутні постійні музеї на місцях ключових битв (після війни).	Київ: Експозиція знищеної техніки на Хрещатику, Музей війни (раніше – Музей історії України у Другій світовій війні), Національний воєнно-історичний музей. Львів: Національний меморіальний комплекс "Територія Терору". Дніпро: виставки трофейної техніки.
5. Місця пам'яті історичних воєн	—	Острів Хортиця (Запоріжжя) – пам'яті воїнів всіх епох. Поля битв минулого (наприклад, Крути). Ці об'єкти інтегровані у новий контекст.

Джерело: сформовано автором [22, 53, 74]

Будь-яке відвідування локацій, навіть у "реальній" категорії, потребує обов'язкової координації з військовою адміністрацією, перевірки маршрутів на наявність мін та дотримання комендантської години. Це не розвага, а акт пам'яті та освіти. Необхідна повага до місцевого населення, що пережило жахіття, до родин загиблих та до діючих військових. Географія постійно змінюється. Те, що сьогодні є "потенційним", завтра після деокупації може стати головним пунктом нового меморіального маршруту, а "реальна" локація може потрапити під обстріли.

Таким чином, військовий туризм в Україні – це складна, морально навантажена та динамічна система географічних образів, що живить нову національну історичну пам'ять та вимагає високої відповідальності як від організаторів, так і від відвідувачів.

2.2. Аналіз ринку послуг воєнного туризму в Україні

Військовий туризм в Україні — це відносно новий, але виражений сегмент туристичного ринку, сформований в умовах повномасштабної війни та інтересу з боку міжнародної спільноти до реалій сучасного конфлікту,

пам'яті про нього та підтримки України. Хоча він досі залишається нішевим і обмеженим через безпекові ризики, вже є чіткі тренди, оператори, маршрути та цінові практики — тому нижче подано розлогий аналітичний огляд із реальною статистикою, практикою гравців і динамікою розвитку.

Військовий туризм як явище та контекст. Військовий туризм визначається як вид туризму, у якому війна стає центральним мотивом подорожі й продуктом туристичного досвіду (від експозицій пам'яті до відвідин місць бойових дій чи їхніх наслідків). В Україні цей сегмент виник після 2014 року, але набув більш явно вираженої форми після 2022 року. За оцінками дослідників, в 2023 році близько 100 000 іноземних туристів приїхали до України з метою, яка прямо чи опосередковано стосувалася війни, що на 30 % більше, ніж у 2022 році — це показник, який дозволяє оцінити реальність попиту на воєнно-орієнтовані продукти (культурно-історичні маршрути, свідчення реалій війни, меморіальні тури) як окремого сегмента ринку.

Варто зазначити, що частина академічних джерел трактує поточний географічно дуже широкий спектр відвідувань — від суто пам'ятних локацій до відвідин зон активних бойових дій — як складову «воєнного туризму», а не лише «активний фронтовий туризм». При цьому міжнародна дискусія з приводу етичних та безпекових аспектів цього сегмента триває.

Основні гравці — туроператори і організатори воєнних турів. Цей ринок у більшості випадків не представлений традиційними великими туроператорами масового ринку, а формується малими чи середніми спеціалізованими гравцями з фокусом на освітньому, меморіальному, документально-подієвому чи «глибоко зануреному» досвіді. Приклади таких операторів:

1. Frontline Ukraine-Tours (<https://www.frontline-ukraine.com/>) — спеціалізована компанія з immersive-турами на лінію фронту та до зон, що зазнали значних бойових дій; у них заплановані тури у 2025 році зі стартовими

датами в лютому та березні, розроблені «для того, щоб навчити і надихати», із професійними місцевими гідми та адаптованою інфраструктурою.

2. WarTours Ukraine (<https://wartours.in.ua/>)— оператор, що пропонує тематичні «воєнні тури» з осередком відвідин Києва, Ірпеня, Бучі та інших локацій із реліквіями війни, руйнуваннями та свідченнями подій, причому частина прибутку йде на підтримку Збройних Сил України. На сайті наведена орієнтовна ціна одноденного туру по Києву — приблизно €200 за особу.

Ці компанії, як правило, мають обмежені групи (часто до 6–15 осіб) через безпечність і логістику, а також залучають сертифікованих локальних гідів, які розповідають не лише про події війни, але й про соціальний контекст та контрнаратив російської агресії.

Популярні маршрути та продуктова пропозиція. Пропозиція воєнного туризму в Україні умовно поділяється на кілька типів:

1. Меморіальні екскурсії та пам'ятні маршрути в межах безпечних регіонів (переважно Київська область: Буча, Ірпінь, Гостомель та ін.), де відвідувачі бачать зруйновані об'єкти, місця пам'яті, музеї та експозиції, присвячені руйнуванням і трагедіям.
2. Освітні та документальні тури — як, наприклад, інтегровані маршрути, що включають лекції, зустрічі зі свідками, відвідування тематичних музеїв, меморіальних комплексів та локацій впливу війни на інфраструктуру.
3. Експериментальні/світоглядні маршрути для міжнародної аудиторії, де акцент ставиться не лише на «видовище руйнувань», а на розуміння історії та геополітичного контексту конфлікту, включно із зустрічами з місцевими жителями та волонтерами.
4. Гаряче воєнне турне з наближенням до активних (чи недавніх) зон бойових дій — такі програми трапляються рідше і зазвичай дорожчі та мають вищі вимоги безпеки (частина туроператорів дистанціюється від таких пропозицій саме з міркувань небезпеки).

На основі доступних джерел можна виділити, що військовий туризм — це сегмент із чіткою спеціалізацією, орієнтований здебільшого на іноземну аудиторію з високим етичним запитом (країни Західної Європи, США, Канада, Австралія, Японія) і з фокусом на осмисленні війни та підтримці локальних громад, а не суто розважальних подорожей.

Екскурсоводи та фахівці. Воєнні тури ведуться місцевими гідями, які часто мають спеціальну підготовку або безпосередню участь у критичних подіях. Через чутливість теми, гіді повинні мати не лише знання історії й безпекові навички, а й міжкультурну компетентність для роботи з іноземцями, з урахуванням етичних норм поведінки біля місць пам'яті та трагедії. Оскільки цей сегмент ще не системно регламентується державою, частина професійних освітніх ініціатив щодо підготовки гідів усе ще формується (є плани на стандартизовані тренінги та посібники спільно з Українським національним історичним музеєм).

Ціни на воєнні тури суттєво відрізняються від традиційних туристичних продуктів через специфіку послуг:

- одноденні короткі тури у межах Київської області зазвичай коштують близько €150–€350 залежно від тривалості, маршруту, включених локацій і розміру групи.
- багатоденні освітні/глибокі тури (наприклад, 3–9 днів) можуть коштувати від \$850 до \$2850 і більше, що враховує транспорт, проживання, гідів і спеціальні експозиції.

Такі ціни відображають високу преміальність продукту через ризики, необхідність спеціальної логістики, невеликі групи та інтенсивний експертний супровід. Частина прибутку часто спрямовується на підтримку локальних ініціатив чи благодійних проєктів.

За даними практиків, попит на воєнні тури не є стабільно високим: у зимовий період він може знижуватися до 1 туру на місяць у деяких операторів, тоді як у теплі сезони кількість запитів зростає. [Meduza](#) Попит формують освітні та солідарні мотиви, а не класична «масова туристична цікавість».

Основні групи — це індивідуальні чи малі групи з європейських країн, США та інших регіонів світу, готові витратити значну суму за глибоке занурення в тему.

Обмеження та ризики. Військовий туризм має значні бар'єри: безпека перш за все (через потенційні ризики в районах бойових дій), етичні питання (відчутність травматичного досвіду, питання моральності «туризму смерті»), а також відсутність чітких державних регуляцій і стандартів безпеки для таких продуктів. Частина туроператорів і гідів свідомо уникає пропозицій, які наближають туристів до активних зон бойових дій, і наголошує, що ціна €2 000–€3 000+ за «екстремальні» екскурсії є не лише високою, але й небезпечною.

Водночас потенціал сегмента в Україні значний завдяки історичній та сучасній значущості подій, наявності свідчень та матеріальних доказів, а також міжнародному інтересу до розуміння сучасного конфлікту і підтримки України. На це звертають увагу академічні роботи щодо структури та локацій воєнного туризму, які виокремлюють регіони із різними рівнями безпеки (від місць бойових дій до більш безпечних центральних і західних областей, де можна формувати маршрути, меморіальні тури, волонтерські продукти тощо).

Військовий туризм в Україні — це спеціалізований сегмент, що формується навколо мотивів освіти, пам'яті і солідарності; основні гравці — малі та нішеві оператори з чіткими тематичними продуктами; маршрути включають меморіальні, освітні та документальні локації; ціни варіюють від ~€150 за одноденні тури до кількох тисяч доларів за багатоденні програми; попит є сезонним і орієнтований переважно на іноземний ринок. Цей сегмент має високі етичні, безпекові та організаційні вимоги, що відрізняє його від традиційних туристичних продуктів.

Військовий туризм в Україні сформувався як нішевий, але структурно окреслений сегмент туристичного ринку після 2014 року та різко актуалізувався після повномасштабного вторгнення 2022 року. На відміну від класичних форм туризму, цей сегмент не орієнтований на рекреацію, а

виконує освітню, меморіальну, комунікативну та міжнародно-інформаційну функції. Війна виступає не фоном, а змістовним ядром туристичного продукту, що включає місця бойових дій, звільнені території, меморіальні простори, музеї війни, зруйновану цивільну інфраструктуру, а також живі свідчення очевидців.

Ринок воєнного туризму не контролюється класичними масовими туроператорами. Його формують малі та середні спеціалізовані оператори, часто зареєстровані як туристичні компанії або громадські ініціативи з комерційною складовою. Їхня діяльність базується на індивідуальних або малогрупових турах, високій експертності гідів і посиленій логістиці безпеки (табл. 2.2).

Таблиця 2.2.

Порівняльна характеристика провайдерів послуг з воєнного туризму

Назва оператора	Профіль діяльності	Географія маршрутів	Цільова аудиторія
War Tours Ukraine	Меморіальні та оглядові тури	Буча, Ірпінь, Гостомель, Київ	Індивідуальні іноземні туристи
Frontline Ukraine Tours	Імерсивні тури поблизу зон бойових дій	Північ, Схід (обмежено)	Дослідники, медіа, експерти
Авторські ініціативи гідів	Локальні екскурсії	Окремі міста та громади	Невеликі групи, журналісти

Джерело: сформовано автором

Спільною рисою для всіх операторів є обмеження чисельності груп (5–15 осіб), відсутність масової реклами та попередній відбір клієнтів з огляду на безпекові й етичні критерії.

Екскурсоводи у воєнному туризмі є ключовим елементом якості продукту. У більшості випадків це фахівці з історії, журналістики, міжнародних відносин або місцеві мешканці, які були безпосередніми свідками окупації чи бойових дій. Часто вони мають волонтерський або військовий досвід.

На відміну від класичного екскурсійного супроводу, військовий гід поєднує функції: – наратора і сторітелера; – модератора складних емоційних тем; – координатора безпеки; – перекладача і культурного посередника.

Формалізованої державної системи підготовки таких гідів наразі не існує, що створює ризики нерівномірної якості послуг і підвищує роль репутації та рекомендацій.

Маршрути воєнного туризму формуються за принципом безпекової допустимості та символічної значущості. Їх можна поділити на кілька груп.

Перша група – меморіальні маршрути. До них належать поїздки до Бучі, Ірпеня, Гостомеля, Бородянки, де туристам демонструють наслідки окупації, місця масових злочинів, меморіали та тимчасові експозиції.

Друга група – освітньо-аналітичні тури. Вони включають лекції, зустрічі з експертами, журналістами, представниками місцевої влади, а також відвідування музеїв війни та відновлених об'єктів критичної інфраструктури.

Третя група – імерсивні тури поблизу зон бойових дій (без входження у зону активних боїв). Такі маршрути є найбільш ризикованими і дорогими, часто супроводжуються посиленими вимогами до страхування і логістики.

Четверта група – комбіновані тури, які поєднують воєнну тематику з культурними, історичними та гуманітарними компонентами.

Військовий туризм належить до преміальних сегментів з високою собівартістю. Ціни (табл. 2.3) формуються з урахуванням таких факторів:

- підвищені безпекові витрати;
- індивідуалізація маршрутів;
- робота висококваліфікованих гідів;
- малі групи;
- страхування та спеціальний транспорт.

Часто 5–15 % вартості туру спрямовується на благодійні цілі або підтримку місцевих громад, що є важливим елементом маркетингового позиціонування.

Таблиця 2.3

Цінова політика в сегменті воєнного туризму

Тип туру	Тривалість	Орієнтовна ціна
Меморіальна екскурсія (Київська обл.)	1 день	150–350 €
Освітній тур	3 дні	800–1 200 \$
Комплексний військовий тур	7–9 днів	2 500–3 000 \$+

Джерело: складено за даними сайтів туроператорів

Попит на військовий туризм є нерівномірним і чітко сезонним. Пік припадає на весняно-літній період. Основними споживачами є туристи з країн ЄС, США, Канади, Японії та Австралії. Український внутрішній попит залишається обмеженим і переважно носить освітньо-меморіальний характер.

Сегмент воєнного туризму стикається з серйозними обмеженнями: безпекові ризики, етичні дилеми, відсутність чітких стандартів і державного регулювання. Водночас він має стратегічний потенціал як інструмент міжнародної комунікації, збереження пам'яті та економічної підтримки громад.

Військовий туризм в Україні є сформованим, хоча й нішевим сегментом ринку туристичних послуг із високою доданою вартістю. Його розвиток відбувається за рахунок спеціалізованих операторів, професійних гідів і попиту з боку міжнародної аудиторії. За умови формування етичних стандартів, безпекових протоколів і інституційної підтримки цей сегмент може стати важливою складовою повоєнної туристичної моделі України.

2.3. Проблеми та виклики розвитку воєнного туризму (на прикладі «WarTours Ukraine»)

Діяльність «WarTours Ukraine» слід розглядати як приклад формування нішевого туристичного оператора, що спеціалізується на воєнному туризмі в умовах повномасштабної війни та виконує водночас економічну, освітню,

меморіальну й комунікативну функції. Компанія позиціонує себе не як класичний туроператор рекреаційного типу, а як провайдер спеціалізованих туристичних продуктів, спрямованих на осмислення сучасної війни в Україні, донесення її контексту до міжнародної аудиторії та формування усвідомленого ставлення до подій, що відбуваються.

Основною сферою діяльності «WarTours Ukraine» є організація індивідуальних і малогрупових турів, тематично пов'язаних із подіями російсько-української війни. Географія маршрутів компанії зосереджена переважно в Києві та Київській області, зокрема в таких населених пунктах, як Буча, Ірпінь, Гостомель, Бородянка, що стали символами окупації, воєнних злочинів і руйнування цивільної інфраструктури. Вибір саме цих локацій обумовлений поєднанням високої символічної значущості та відносної безпекової доступності, що дозволяє формувати туристичний продукт без прямого наближення до активних зон бойових дій.

Продуктова лінійка «WarTours Ukraine» включає короткострокові одноденні екскурсії, а також багатоденні програми освітнього та аналітичного характеру. Туристичні продукти компанії поєднують відвідування зруйнованих об'єктів і меморіальних місць із наративними елементами — поясненням історичного, політичного та соціального контексту війни, аналізом її наслідків для місцевих громад і держави загалом. Важливою складовою є особисті історії, свідчення очевидців і коментарі гідів, що дозволяє трансформувати екскурсію з простого огляду локацій у комплексний досвід осмислення подій.

Цільовою аудиторією «WarTours Ukraine» переважно є іноземні туристи з країн Європейського Союзу, Північної Америки, Австралії та Азії, які мають високий рівень освітнього інтересу, професійну або громадянську мотивацію та готовність до емоційно складного туристичного досвіду. Значну частину клієнтів становлять журналісти, дослідники, представники міжнародних організацій, громадські активісти, а також індивідуальні туристи, які прагнуть

Таблиця 2.4

Асортимент послуг туроператора «WarTours Ukraine»

Назва туристичної пропозиції	Тип туру	Основні локації	Тривалість	Цільова аудиторія	Орієнтовна вартість	Ключовий зміст і особливості
Kyiv War Tour	Мемо-ріально-оглядовий	Київ	1 день (4–6 годин)	Іноземні індивідуальні туристи, журналісти	150–250 €	Огляд столиці в умовах війни, сліди обстрілів, укриття, наратив про життя міста під час повітряних тривог
Bucha–Irpın–Hostomel Tour	Меморіальний	Буча, Ірпінь, Гостомель	1 день	Освітні групи, міжнародні організації	200–350 €	Місця масових злочинів, зруйнована цивільна інфраструктура, меморіальні локації, розповіді очевидців
Kyiv Region Liberation Route	Освітньо-аналітичний	Бородянка, Ворзель, села Київщини	1 день	Дослідники, експерти, студенти	250–400 €	Аналіз окупації та деокупації, соціально-економічні наслідки війни для громад
Multi-day War Experience Tour	Комплексний військовий	Київ, Київська обл.	3–5 днів	Аналітики, НУО, закордонні делегації	800–1 500 \$	Поєднання екскурсій, лекцій, зустрічей з волонтерами, місцевою владою
Customized War Tour	Індивідуальний	За погодженням	1–7 днів	VIP-клієнти, медіа	від 400 € / день	Персоналізований маршрут, індивідуальний гід, гнучка програма з урахуванням безпеки
Memorial & Solidarity Tour	Меморіально-гуманітарний	Київ, передмістя	1–2 дні	Благодійні фонди, активісти	200–500 €	Поєднання відвідин місць пам'яті з волонтерською або благодійною склад

Джерело: <https://wartours.in.ua/en/>

отримати безпосереднє уявлення про війну в Україні. Внутрішній український попит відіграє другорядну роль і має переважно меморіально-освітній характер.

Організаційна модель діяльності «WarTours Ukraine» базується на принципах високої індивідуалізації та обмеженої масштабованості. Туроператор працює з невеликими групами, що дозволяє забезпечити контроль за безпекою, гнучкість маршрутів і якість комунікації між гідом і туристами. Значна увага приділяється логістичному супроводу, часовому плануванню з урахуванням повітряних тривог, а також інформуванню клієнтів про правила поведінки в умовах воєнного стану.

Особливістю діяльності компанії є залучення спеціалізованих екскурсоводів, які володіють іноземними мовами, мають глибокі знання сучасної історії України та здатні працювати з травматичною тематикою. У багатьох випадках гіді «WarTours Ukraine» мають безпосередній досвід війни або волонтерської діяльності, що підвищує автентичність подачі матеріалу, але водночас створює додаткове емоційне навантаження.

Ціноутворення «WarTours Ukraine» відповідає преміальному характеру продукту та зумовлене високою собівартістю послуг. Вартість турів формується з урахуванням індивідуального супроводу, транспортних витрат, оплати праці гідів, перекладачів, страхування та організаційних ризиків. Частина доходів спрямовується на підтримку благодійних ініціатив або допомогу постраждалим громадам, що є важливим елементом соціальної відповідальності компанії та її репутаційної стратегії.

У цілому «WarTours Ukraine» можна охарактеризувати як спеціалізованого туроператора нового типу, діяльність якого виходить за межі традиційної туристичної послуги і наближається до форм освітньо-меморіальної та публічної дипломатії. Компанія функціонує в умовах високої невизначеності та ризику, але водночас відіграє помітну роль у формуванні міжнародного сприйняття війни в Україні та створює передумови для інституціоналізації воєнного туризму як окремого напрямку туристичної діяльності.

Розвиток воєнного туризму в Україні на прикладі діяльності «WarTours Ukraine» наочно демонструє комплексну сукупність проблем і викликів (рис. 2.1), які мають як галузевий, так і ширший соціально-політичний характер. Цей сегмент туризму формується в умовах триваючої війни, що зумовлює його принципову відмінність від класичних туристичних моделей і водночас загострює низку системних обмежень, пов'язаних із безпекою, етикою, регулюванням, попитом та довгостроковою стійкістю бізнесу.

Першим і ключовим викликом для «WarTours Ukraine» є безпековий фактор, який визначає саму можливість існування туристичного продукту. Військовий туризм функціонує в умовах непередбачуваності: ракетні обстріли, повітряні тривоги, загроза диверсій, мінна небезпека та постійні зміни лінії фронту унеможливають стабільне планування маршрутів. Для туроператора це означає необхідність постійного моніторингу оперативної ситуації, адаптації програм у режимі реального часу, обмеження географії турів та формування додаткових витрат на логістику і безпеку. У випадку «WarTours Ukraine» це проявляється в концентрації маршрутів переважно в Києві та Київській області, тобто у відносно безпечних зонах, що водночас звужує продуктовий портфель і знижує можливості масштабування бізнесу.

Другим суттєвим викликом є етична проблематика воєнного туризму, яка особливо загострюється саме в діяльності таких операторів, як «WarTours Ukraine». Туристичний продукт, заснований на демонстрації наслідків війни, руйнувань і місць масових трагедій, постійно балансує між освітньо-меморіальною місією та ризиком перетворення людського страждання на комерціалізований «досвід». Оператор змушений враховувати емоційний стан місцевих громад, родин загиблих, а також моральні очікування іноземних туристів, для яких війна є предметом пізнання, але не особистої травми. Відсутність загальнодержавних етичних стандартів воєнного туризму означає, що відповідальність за коректність наративу, поведінку туристів і форму подачі інформації повністю лягає на туроператора і гідів.

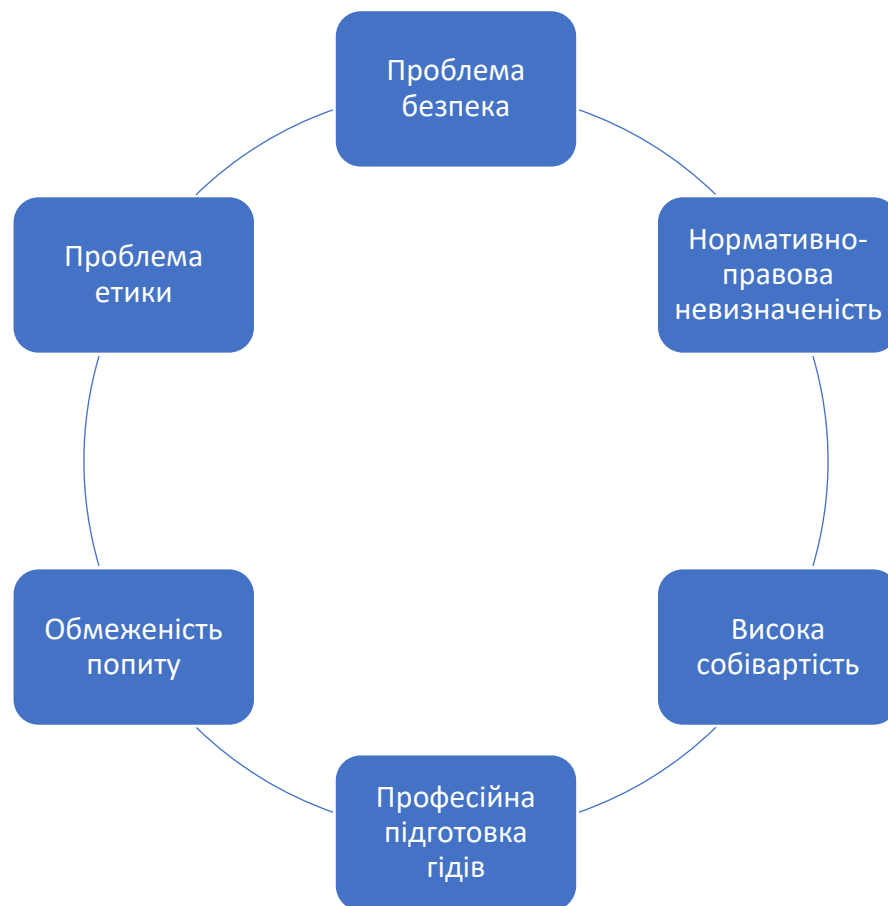


Рис 2.1. Сучасні виклики розвитку військового туризму на прикладі туроператора «WarTours Ukraine»

Третім викликом виступає нормативно-правова невизначеність. Діяльність «WarTours Ukraine» здійснюється в межах загального туристичного законодавства, яке не враховує специфіку військового туризму як окремого виду діяльності. Немає спеціальних ліцензій, стандартів безпеки, протоколів взаємодії з військовими адміністраціями або чітких вимог до страхування туристів у зоні воєнних ризиків. Це створює правову вразливість оператора, підвищує його відповідальність і водночас стримує залучення інвестицій, оскільки потенційні партнери та страхові компанії оцінюють цей сегмент як надмірно ризиковий.

Четвертим важливим викликом є обмеженість попиту та його вузька соціально-географічна структура. Основними клієнтами «WarTours Ukraine» є іноземці з країн ЄС, Північної Америки та інших розвинених держав, які мають високий рівень доходів і мотивацію до освітніх або солідарних подорожей. Внутрішній український попит на військовий туризм залишається мінімальним,

оскільки для більшості громадян війна є особистим досвідом втрати, а не об'єктом туристичного інтересу. Така структура попиту робить бізнес сильно залежним від міжнародної мобільності, візових режимів, репутаційного іміджу України за кордоном і загального інформаційного фону війни у світових медіа.

П'ятим викликом є висока собівартість і обмежена рентабельність. Воєнні тури, які пропонує «WarTours Ukraine», формуються для малих груп, вимагають індивідуального супроводу, перекладачів, підготовлених гідів, спеціального транспорту та додаткових страхових витрат. Це зумовлює відносно високі ціни, які, з одного боку, обмежують коло потенційних клієнтів, а з іншого — не гарантують високої маржі через значні операційні витрати. Частина доходів спрямовується на благодійні або соціальні цілі, що посилює позитивний імідж оператора, але водночас зменшує фінансовий резерв для розвитку.

Шостим проблемним аспектом є кадрове забезпечення і професійна підготовка гідів. «WarTours Ukraine» змушена покладатися на вузьке коло фахівців, здатних працювати з травматичною тематикою, володіти іноземними мовами та забезпечувати безпеку групи. Високий рівень емоційного вигорання, відсутність системної підготовки та сертифікації воєнних гідів створюють ризики нестабільності якості послуг і ускладнюють масштабування діяльності.

Таким чином, приклад «WarTours Ukraine» показує, що військовий туризм в Україні розвивається в умовах багатовимірних викликів, де економічні, безпекові, етичні та інституційні чинники тісно переплетені. Попри наявний міжнародний попит і значний символічний потенціал, цей сегмент залишається вразливим і потребує системного підходу з боку держави, професійної спільноти та наукового середовища. Без формування чітких стандартів, регуляторних рамок і довгострокової стратегії військовий туризм ризикує залишитися тимчасовим, кризово зумовленим явищем, а не сталим елементом туристичної моделі повоєнної України.

Висновки до розділу 2.

Географічний аналіз та аналіз ринку виявив, що військовий туризм в Україні сформувався як унікальний соціально-освітній феномен, прямим наслідком російської агресії. Це нішевий, високоспеціалізований ринок, географія якого жорстко прив'язана до лінії фронту та місць ключових битв (Схід, Північ, Південь), а його змістом є не розвага, а пам'ять, освіта та документація історичних подій. Основними операторами виступають малі приватні компанії (наприклад, «WarTours Ukraine») та волонтерські ініціативи, що орієнтовані переважно на іноземну аудиторію і пропонують преміальні та дорогі продукти через високі витрати на безпеку та логістику.

Діяльність туроператора «WarTours Ukraine» наочно демонструє ключові проблеми розвитку цього сегменту в умовах кризи. До них належать екстремальні безпекові ризики, складні етичні дилеми щодо комерціалізації страждання, повна відсутність спеціального регулювання та стандартів, а також обмежений і нестабільний попит, що залежить від міжнародної ситуації. Ці фактори роблять бізнес вразливим, низькорентабельним і ускладнюють його масштабування.

Незважаючи на серйозні виклики, військовий туризм має стратегічний потенціал як інструмент міжнародної комунікації, збереження національної пам'яті та підтримки громад. Його подальший розвиток і трансформація в стійкий елемент туристичної галузі можливі лише за умови формування державної політики, чітких етичних і безпекових стандартів, а також системної музеєфікації ключових локацій у повійськовий період.

РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

3.1. Концептуальні засади сталого розвитку військового туризму в Україні

Формування та реалізація концепції сталого розвитку військового туризму на території України у повійськовий період вимагає розробки комплексної теоретико-методологічної бази, що ґрунтується на принципах балансу між суспільним, економічним та етичним вимірами. Дана концепція має трансцендувати традиційне розуміння «темного туризму» (dark tourism) та еволюціонувати у напрямі створення інституціоналізованої системи освітньо-меморіальної діяльності, спрямованої на утвердження історичної правди, соціально-економічну ревіталізацію постраждалих територій та формування нового наративу національної ідентичності в глобальному контексті. Її ядром має стати триєдина система цінностей, представлених на рис.3.1.

В контексті туристичної складової концепції необхідно здійснити концептуальний перехід від сирого експонування травматичних слідів конфлікту до створення структурованих програм «освітнього паломництва» (educational pilgrimage). Цей підхід передбачає трансформацію пасивного споживання видовищ у активний процес рефлексії та навчання. Маршрути мають будуватися не як сукупність об'єктів, а як «наративні ландшафти» (narrative landscapes), де кожна локація розкриває певний аспект конфлікту — від геополітичних передумов та стратегії оборони до соціальних наслідків і феномену цивільного спротиву. Ключовим організаційним принципом має стати «керований туристичний потік», що реалізується через систему попереднього бронювання, обмеження одночасної відвідуваності в екологічно та психологічно вразливих локаціях (наприклад, місця масових поховань) та диференційований ціновий політики для різних категорій відвідувачів. Економічна модель має інтегрувати принцип «туризму солідарності», коли суттєва частина доходів від екскурсійної діяльності через механізм прозорих фондів або обов'язкових відрахувань

реінвестується у відновлення інфраструктури цих самих громад, підтримку ветеранів, наукові дослідження та освітні програми, замикаючи таким чином економічний цикл на місцевому рівні.



Рис. 3.1. Концептуальні засади сталого розвитку військового туризму в Україні.

Джерело: сформовано автором за даними [63, 71]

Збереження історико-культурної спадщини воєнного періоду потребує виходу за межі традиційної музеєфікації. Об'єкти та локації (від руїн промислових гігантів до окремих цивільних будівель зі слідами обстрілів) повинні розглядатися не лише як «доказові матеріали» у глобальному інформаційному протистоянні, але і як основи для формування нових типів меморіальних просторів. Необхідно застосовувати диференційовану стратегію консервації: для об'єктів-символів (наприклад, «Азовсталь», драматичний театр у Маріуполі) може бути обрана тактика «консервації in situ» з мінімальною інтервенцією, що зберігає максимальну автентичність травматичного досвіду як

протизагу спробам історичного ревізіонізму. Натоміть, у міському середовищі доцільна стратегія «інтегративної меморіалізації», коли елементи руйнувань інкорпорується в нову забудову як структурні або фасадні елементи, виконуючи одночасно функцію пам'яті та повсякденного нагадування. Новаторським інструментом збереження має стати створення «цифрових близнюків» (digital twins) ключових об'єктів за допомогою 3D-лазерного сканування, а також розробка віртуальних архівів усних історій, що дозволить зберегти спадщину в цифровому вимірі та забезпечити віддалений доступ для дослідників і широкої публіки, мінімізуючи антропогенне навантаження на оригінали.

Етичний стовп концепції є найбільш критичним та вимагає формалізації у вигляді низки міжнародних та національних кодексів і протоколів. Етика туроператора передбачає обов'язкову професійну сертифікацію гідів-інтерпретаторів, які поєднують кваліфікацію історика, психолога та перекладача. Їхня підготовка має включати модулі з травма-інформованого підходу, щоб уникнути ретравматизації як місцевих мешканців, так і відвідувачів. Сама екскурсійна розповідь повинна уникати сенсаційності, військової романтизації та будь-яких спрощених інтерпретацій, ґрунтуючись на документально підтверджених фактах та надаючи голос свідкам. Етика відвідування мусить бути закріплена в чітких правилах поведінки: заборона на порушення обстановки (наприклад, збір «сувенірних» уламків), обмеження на фотографування у певних зонах (зокрема, категорична заборона «селфі» на тлі місць масової загибелі), дотримання норм мовчазної поведінки. Найважливішим принципом має стати «інформована згода та участь громади». Локальні спільноти, що безпосередньо пережили окупацію та бойові дії, мають право вето на створення туристичних об'єктів на своїй території, право на визначення форм та змісту інформаційного наративу, а такли отримання прямих економічних бенефітів від туристичної діяльності. Це перетворює мешканців з пасивних об'єктів експозиції на активних суб'єктів процесу комеморації.

Інституційна реалізація викладених концептуальних засад потребує створення спеціалізованого державного органу — Національного агентства з

військової пам'яті та меморіального туризму, яке б консолідувало функції з розробки стандартів, наукового супроводу консерваційних робіт, ліцензування туроператорів, маркування безпечних маршрутів та міжнародного просування. Необхідним є прийняття окремого законодавчого акту, що регулюватиме правовий статус місць воєнної пам'яті, механізми їх фінансування, порядок доступу та етичні норми. Вкрай важливим є інтеграція українського досвіду в міжнародний контекст через співпрацю з ЮНЕСКО, Радою Європи та академічними установами, що спеціалізуються на дослідженні пам'яті та трагедій.

Таким чином, сталий розвиток військового туризму в Україні може бути реалізований лише через прийняття системної, прогностичної концепції, що поєднує в собі інструментарій сучасного менеджменту туристичної галузі, передові міждисциплінарні методи збереження спадщини та глибоко продуману етико-правову основу. Метою такої концепції є перетворення географії конфлікту з пасивного поля руїн на активний, динамічний простір освіти, діалогу та соціально орієнтованого відновлення, де кожен об'єкт стає не просто свідченням знищення, а потужним інструментом відновлення історичної справедливості, формування критичного мислення та відродження соціального капіталу постраждалих громад. Успіх буде визначатися не статистичними показниками відвідуваності, а здатністю цієї системи сприяти консолідації суспільства, утвердженню України як суб'єкта глобальної історичної політики та забезпеченню тривалого миру через усвідомлення справжньої ціни війни.

Питання щодо універсальності запропонованого концептуального підходу є критично важливим. Відповідь полягає в тому, що подібні засади концептуально проголошуються багатьма країнами, що пережили конфлікти, однак практична реалізація завжди є унікальною та залежить від політичного, культурного та історичного контексту, а також від часу, що минув після подій. Запропонований триєдиний баланс (туризм — спадщина — етика) є не стільки інновацією, скільки синтезом «найкращих практик» та унікальних українських

викликів. Проаналізуємо це порівняльно на прикладах інших регіонів, що переживали воєнні конфлікти:

1. Час, що минув після конфлікту, та характерні особливості регіону:

1) Європа (Друга світова війна, югославські конфлікти): підхід формувався десятиліттями. Спочатку (1940-50-ті) переважала стратегія «забуття» або монументальної, часто спрощеної, героїзації (радянські меморіали). Етика та освітній туризм проросли значно пізніше, після глибокої історичної рефлексії суспільств (наприклад, дискусії про Голокост у Німеччині з 1970-х рр., розкриття архівів у 1990-х). Сьогодні меморіали Аушвіц-Біркенау (Польща) або Ясеновац (Хорватія) — це виключно освітні центри з жорсткими етичними протоколами, де туризм підпорядкований пам'яті. Україна змушена проходити цей шлях стиснуто і одночасно, ще до закінчення активної фази конфлікту;

2) постколоніальні та громадянські конфлікти (Руанда, Камбоджа, Північна Ірландія): на перший план виходить етнічне/соціальне примирення. Концепція часто орієнтована на спільне майбутнє, а не на фіксацію провини. Наприклад, у Руанді меморіали геноциду (наприклад, у Нтарамі) інтегровані в державну політику єдності. Акцент на особистих історіях жертв, але з дуже обережним, цензурованим підходом до зображення насильства, щоб уникнути повторної травматизації. Етика тут переважає над туризмом як джерелом доходу.

2. Політичні цілі та наративи:

1) Боснія і Герцеговина (Сараєво, Сребрениця): туризм та збереження спадщини (наприклад, «Туніселі життя», кладовища) стали інструментами міжнародної солідарності та доказової бази для трибуналів. Концепція розвивалася органічно, часто завдяки зусиллям місцевих активістів та НУО, а не через єдину державну стратегію. Етика формувалася «в полі» через дискусії між жертвами, істориками та туристичними гідами;

2) В'єтнам: Військовий туризм (наприклад, тунелі Ку Чі) інтегрований в наратив національної перемоги та стійкості. Акцент зроблений на технологічній та воєнній стороні (як виживали, як билися), з меншим фокусом на цивільних жертвах та травмі. Це демонструє, як політичний контекст формує продукт.

3. Ступінь інституціоналізації та стандартизації:

1) Німеччина, Австрія мають високий ступінь стандартизації; тут працюють фонди та централізовані інститути (наприклад, «Фонд меморіалів Бухенвальд і Міттельбау-Дора»), які розробляють педагогічні концепції для екскурсів, визначають допустимі форми експозиції; це максимально близько до запропонованого українського концепту державного агентства.

2) Країни Балтії (музеї окупації) туризм та збереження спадщини тісно пов'язують з політикою безпеки та інтеграції в ЄС/НАТО, слугуючи інструментом легітимації історичного вибору та застереження перед сучасною загрозою. Цей аспект надзвичайно актуальний для України.

Український контекст унікальний та вимагає адаптації представлених концептуальних засад [59]:

1. Україна має справу не з історичною, а з актуальною, триваючою травмою. Концепція має передбачати паралельне функціонування: створення меморіалів, де ще йдуть бої, та робота з громадами, які ще не завершили процес жалоби. Це вимагає безпрецедентно гнучкої та децентралізованої моделі.
2. Жодна з вищезгаданих країн не стикалася з таким масштабом державно підтримуваного ревізйонізму та дезінформації з боку агресора щодо власних воєнних злочинів. Тому функція збереження спадщини як доказової бази набуває в Україні виключного, утилітарного значення для міжнародних судів та історичної політики.
3. Україна має можливість впровадити цифрові інструменти (3D-сканування, цифрові архіви) в реальному часі, що було неможливо для попередніх конфліктів. Це дозволяє створити найповніший у світі цифровий архів війни, що є новим елементом у глобальній практиці.
4. Об'єкти включають як середньовічні фортеці (Хотин, Кам'янець), так і сучасні заводи (Азовсталь). Це вимагає інтеграції підходів до збереження археологічної, промислової та сучасної спадщини в єдину систему.

Запропонований концептуальний підхід (баланс туризму, спадщини та етики) є ідеально-типологічною моделлю, до якої прагнуть усі сучасні демократичні суспільства, що пережили травматичні конфлікти. Проте він не застосовувався повністю та одночасно в жодній країні з самого початку.

Україна має унікальну можливість (і необхідність) не копіювати, а синтезувати та адаптувати світовий досвід, ухваливши ці засади як основу державної політики ще на етапі формування пам'яті. Це дозволить уникнути помилок довгого «періоду замовчування» та створити передову, інституційно міцну систему, яка може стати взірцем для майбутніх поколінь та інших країн, що опиняться в подібній ситуації. Таким чином, український підхід може не лише запозичувати, але й внести власний інноваційний внесок у глобальну практику меморіалізації та примирення.

3.2. Заходи безпеки та охорони пам'яток для розвитку військового туризму в Україні

Розвиток військового туризму на території України, яка зазнала масштабних руйнувань та глибокої травматизації внаслідок російської збройної агресії, є завданням виняткової складності та високої відповідальності. Цей процес неможливий без створення пріоритетної, комплексної та інституційно закріпленої системи заходів, спрямованих на абсолютне забезпечення фізичної безпеки людей та максимально можливе збереження аутентичної матеріальної спадщини. Така система не може бути імпровізацією чи набором тимчасових рішень; вона мусить стати продуманою інфраструктурою, що інтегрує інженерні, наукові, правові та управлінські механізми, працюючи синхронно на всіх рівнях — від державного до локального. Основні напрямки заходів представлено у табл.

3.1

Таблиця 3.1

Комплекс заходів безпеки та охорони пам'яток для розвитку військового туризму в Україні.

Сфера заходів	Ключові цілі	Конкретні дії та інструменти
1. Фізична безпека людей	Усунення загроз життю та здоров'ю (мінна небезпека, обвали).	1. Тотальне інженерно-саперне очищення територій з видачею офіційного сертифіката. 2. Облаштування безпечної інфраструктури: контрольовані входи, дерев'яні настили, огорожі, інформаційні щити. 3. Обов'язковий супровід сертифікованих гідів-проводників. 4. Протоколи надзвичайних ситуацій: зв'язок, аптечки, інструкції при тривозі.
2. Фізичний захист та консервація пам'яток	Збереження аутентичності об'єктів як доказів та спадщини; зупинка руйнування.	1. Наукова фіксація: 3D-сканування, фотограмметрія, створення цифрових архівів. 2. Протиаварійна стабілізація: укріплення конструкцій, тимчасові дахи, дренаж (принцип мінімальної інтервенції). 3. Боротьба з вандалізмом: системи охорони, відеоспостереження.
3. Організаційно-правове регулювання	Створення єдиних стандартів, координація та контроль усіх процесів.	1. Створення єдиного Держреєстру об'єктів військової пам'яті з охоронним статусом. 2. Ліцензування та сертифікація: туроператорів (на маршрути), гідів, транспорту. 3. Розробка національних стандартів для маршрутів, консервації, експозицій. 4. Міжнародна номінація ключових об'єктів до списків ЮНЕСКО.

Джерело: складено автором [29, 60]

Першочерговим та безумовним елементом цієї системи є забезпечення інженерної та фізичної безпеки відвідувачів, гідів і місцевих мешканців. Будь-який туристичний маршрут чи об'єкт, що пов'язаний із зоною бойових дій, несе в собі смертельні ризики, перш за все, від вибухонебезпечних предметів. Тому основним кроком має стати не часткове, а тотальне інженерно-саперне очищення всіх територій, призначених для відвідування. Це включає не лише марковані

стежки, але й усю прилеглу зону в межах радіусу, що визначається суворими міжнародними стандартами. Роботи мають виконуватися виключно акредитованими державними або міжнародними підрозділами з наступним видаванням офіційного, юридично значимого сертифіката про очищення, який стане обов'язковим документом для отримання ліцензії на туристичну діяльність на конкретній ділянці. Одночасно з цим необхідно створити фізичну інфраструктуру безпеки: обладнати чітко контрольовані входи та виходи, прокласти та укріпити дерев'яні настили або спеціальні доріжки, що проходять над небезпечним ґрунтом, встановити міцні огорожі та інформаційні щити, які позбавляють відвідувача можливості відхилитися від маршруту. Критично важливим є принцип обов'язкового супроводу сертифікованих гідів-провідників, які несуть персональну відповідальність за дотримання групою всіх безпекових норм, володіють навичками надання першої допомоги, обладнані засобами зв'язку та знають протоколи дій під час повітряної тривоги. Без такого суворого, нормативно закріпленого каркасу безпеки будь-які дискусії про розвиток туризму на деокупованих або прифронтових територіях є не просто недоречними, а безвідповідальними і небезпечними.

Паралельно та нерозривно з заходами безпеки для людей має йти системна робота з фізичним захистом та науковою консервацією самих об'єктів військової спадщини. Ці об'єкти — зруйновані будівлі, позиційні споруди, залишки техніки, предмети побуту — є не тільки символами, але й матеріальними доказами, «мовчазними свідками» злочинів. Їхнє збереження є обов'язком перед історією та майбутніми поколіннями. Першим етапом тут має стати всебічна наукова фіксація та документування стану кожного об'єкта за допомогою сучасних технологій: 3D-лазерного сканування, створення цифрових близнюків, детальної фотограмметрії та відеофіксації. Це дозволяє створити беззаперечну доказову базу, незалежну від подальших природних чи антропогенних впливів, а також забезпечує точну основу для майбутніх консерваційних робіт. Наступним кроком є негайні протиаварійні та стабілізаційні заходи. Мета — не відновлення, а зупинка подальшого руйнування. Сюди відносяться консервація

залізобетонних конструкцій спеціальними складами, встановлення тимчасових дахів або навісів для захисту від опадів, укріплення похилих стін, дренаж для відводу води. Усі ці дії повинні здійснюватися з дотриманням принципу «мінімальної інтервенції» та «оборотності» — використовувані матеріали не повинні наносити шкоди автентичній субстанції та, в ідеалі, мають бути можливими для видалення в майбутньому без її пошкодження. Окремим напрямом є боротьба з вандалізмом та «чорною археологією» через встановлення систем фізичної охорони, відеоспостереження та проведення просвітницької роботи.

Нарешті, ефективність всіх технічних заходів неможлива без міцної організаційно-правової основи. Це передбачає створення спеціалізованого державного органу — Національного агентства з військової пам'яті та меморіального туризму або аналогічної інституції, яка б консолідувала повноваження в сфері безпеки, охорони спадщини, ліцензування та стандартизації. Саме цей орган має розробити та запровадити єдині національні стандарти з облаштування маршрутів, методик консервації, підготовки гідів та роботи туроператорів. Ключовим інструментом має стати єдиний державний реєстр об'єктів військової пам'яті, кожен з яких отримує чіткий охоронний статус (національного чи місцевого значення), що накладає конкретні обмеження та вимоги. Для підвищення міжнародного статусу та залучення експертизи та фінансів ключові об'єкти мають бути номіновані для внесення до попереднього списку Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Система ліцензування повинна поширюватися на всіх без винятку учасників ринку: компанії отримують ліцензію на певні маршрути лише за наявності сертифікатів про їх безпеку, а гіді проходять обов'язкову сертифікацію, що підтверджує знання ними норм безпеки, етики та основ охорони спадщини.

Таким чином, розвиток військового туризму в Україні — це не питання маркетингу чи створення цікавих екскурсій. Це, перш за все, масштабне інженерно-технічне, науково-реставраційне та організаційно-правове завдання державного рівня. Лише за умови побудови надійного, стандартизованого та

фінансово забезпеченого захисту як для людей, так і для місць пам'яті можна мріяти про те, щоб ці простори болу та руйнування перетворилися на безпечні, гідні центри освіти, пам'яті та соціально-економічного життя для постраждалих громад. Це єдиний шлях, який дозволить поєднати право на знання історії з обов'язком поваги до жертв і збереження історичної правди в її матеріальному втіленні [55].

Аналіз міжнародного досвіду та його потенційної адаптації до українських умов виявляє як універсальні принципи, так і критично важливі контекстуальні відмінності. Реалізація комплексної системи безпеки та охорони для військового туризму потребує не механічного копіювання, а стратегічного синтезу світових «найкращих практик» з урахуванням специфіки триваючого конфлікту, масштабу руйнувань та геополітичних викликів, що постають перед Україною.

У світовій практиці можна виділити кілька усталених моделей, що формуються залежно від характеру конфлікту, часу, що минув, та політичних цілей. У країнах Західної Європи, що пережили Другу світову війну (Франція, Бельгія, Нідерланди, Німеччина), процес був інкрементальним і тривалим. Спочатку заходи зводилися до поховання загиблих та базового впорядкування полів битв. Системне музеєфікація та створення безпечної туристичної інфраструктури на таких об'єктах, як Нормандія, Верден або лінія Зігфрида, відбувалися протягом десятиліть, часто ініційовані громадянським суспільством та ветеранськими асоціаціями, а згодом інтегровані в регіональні туристичні стратегії. Безпекові заходи тут давно перейшли з фази розмінування (яке було масштабним у повоєнні роки) до фази сучасного моніторингу стану об'єктів та управління туристичними потоками для запобігання вандалізму та природного руйнування. Ключовим є наявність сильних інституцій, таких як французький Office National des Forêts (ONF), який керує лісовими територіями бойових дій, або фонди з управління колишніми концентраційними таборами, що діють за суворими науковими та етичними протоколами [77].

Іншу модель демонструють країни, що пережили громадянські війни чи геноцид, де акцент зміщений на примирення та психологічну безпеку. У Руанді

меморіали геноциду в Нтарамі чи Кигалі є централізовано управлінними державними установами. Безпека тут забезпечується не стільки через інженерні заходи (хоча вони присутні), скільки через сувору регуляцію поведінки: заборона на голосні розмови, фотографування, супровід офіційних гідів, які одночасно є хранителями наративу національної єдності. Аналогічно, у Боснії та Герцеговині музеїфікація об'єктів, як-от туннелі під Сараєвом або меморіал у Поточцях, часто проводилася за підтримки міжнародних донорів, але з безпековими стандартами, що розроблялися ситуативно, іноді з недостатньою системністю, що призвело до проблем зі збереженням деяких об'єктів.

Україна стоїть перед унікальним поєднанням викликів, що вимагає адаптації цих моделей. По-перше, часовий фактор: країна змушена розробляти та впроваджувати систему одночасно з веденням активних бойових дій на частині території та відновленням деокупованих земель. Це означає паралельне виконання трьох завдань: проведення екстреного розмінування та інвентаризації пошкоджень; організація тимчасового, максимально безпечного доступу до окремих об'єктів для міжнародних делегацій та журналістів; і розробка довгострокової національної стратегії повноцінної музеїфікації. По-друге, масштаб та характер спадщини: на відміну від окопів Першої світової, українська спадщина включає сучасні багатоповерхові житлові масиви, високотехнологічні промислові комплекси (Азовсталь) та масштабні фортифікаційні споруди ХХІ століття. Їхня консервація вимагає абсолютно нових інженерних рішень і не має прямого світового аналогу. По-третє, інформаційна війна: об'єкти є не лише пам'ятками, а й матеріальними доказами в правовому та історичному протистоянні. Це підвищує вимоги до документування (3D-сканування має юридичну силу) та фізичного захисту від спроб вандалізму або цілеспрямованого знищення.

Реалізація в Україні повинна будуватися на наступних конкретних кроках. На інституційному рівні необхідно не створювати нові структури з нуля, а радикально посилити та спеціалізувати існуючі. На базі Міністерства культури та інформаційної політики слід утворити Головне управління з військової

пам'яті та меморіальної політики з широкими повноваженнями. Цей орган має стати єдиним центром компетенції, що координує роботу ДСНС (розмінування), Міноборони (доступ на прифронтові території), Міндовкілля (оцінка екошкоду) та органів місцевого самоврядування. На законодавчому рівні потрібний окремий закон «Про увічнення пам'яті та охорону об'єктів, пов'язаних з російською збройною агресією», який би встановив пріоритетність охорони таких об'єктів, спростив процедури вилучення земель для меморіалів, запровадив кримінальну відповідальність за їх пошкодження та визначив джерела фінансування (зокрема, можливий «військовий туристичний збір»).

На операційному рівні слід запустити пілотні проекти на декількох типових об'єктах: наприклад, міська руїна (Бородянка), позиційний об'єкт (окопи під Бахмутом) та символічний комплекс (територія заводу «Азовсталь»). Для кожного типу потрібно розробити та апробувати окремі стандартні операційні процедури (СОП): від логістики розмінування та 3D-фіксації до методів тимчасової консервації залізобетону та організації контролюваного відвідування. Критично важливо від самого початку залучити міжнародних експертів не як благодійників, а як партнерів: ЮНЕСКО та ІКОМОС — для методології консервації; організації з досвідом розмінування (наприклад, з Боснії чи Анголи) — для передачі технологій; меморіальні музеї з усього світу — для обміну етичними протоколами. Паралельно потрібно створювати національну школу спеціалістів через програми підвищення кваліфікації для реставраторів, архітекторів та істориків, орієнтовані саме на роботу з травматичною спадщиною ХХІ століття.

Таким чином, шлях України полягає не в доглянутому відтворенні європейських меморіалів, а в створенні інноваційної, гібридної моделі кризового менеджменту спадщиною. Це модель, що поєднує швидкість військово-інженерного реагування, наукову ретельність археології катастроф, етичну чутливість постконфліктних суспільств та технологічні можливості цифрової ери. Успіх залежатиме від здатності держави консолідувати ресурси, делегувати повноваження на місцевий рівень разом із відповідальністю та інтегрувати

український досвід у глобальну систему знань про збереження пам'яті, трансформуючи місця руйнації в опори національної стійкості та міжнародної солідарності.

3.3. Пропозиції щодо міжнародного позиціонування військового туризму в Україні

Міжнародне позиціонування українського військового туризму являє собою стратегічну комунікаційну та політичну задачу, яка значно перевищує рамки класичного туристичного маркетингу. У контексті повномасштабної війни та майбутнього повоєнного відновлення цей вид туризму мусить бути переосмислений не як джерело доходу, а як потужний інструмент глобальної публічної дипломатії, механізм формування об'єктивного історичного наративу для майбутніх поколінь та канал залучення тривалої міжнародної солідарності.

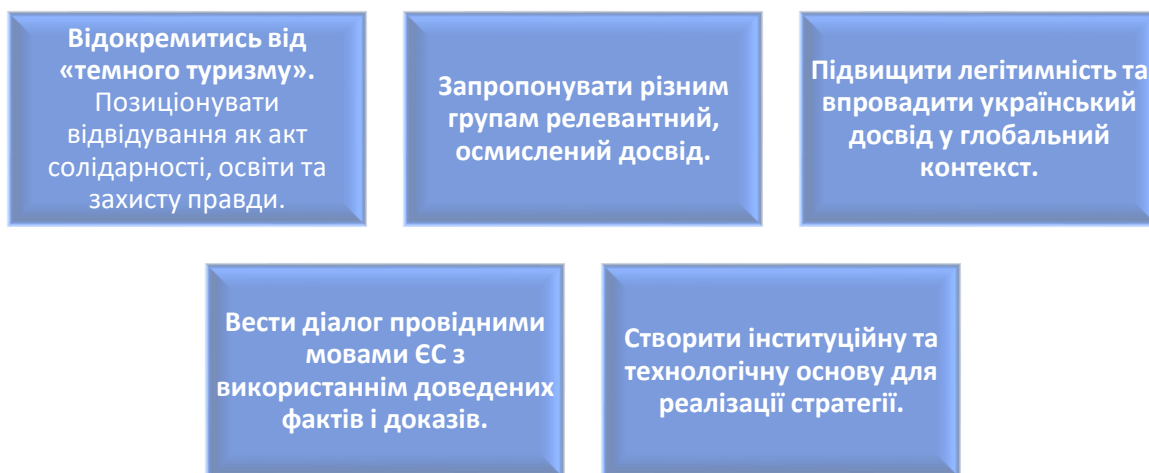


Рис. 3.2. Інструменти міжнародного позиціонування військового туризму в Україні

Джерело: розроблено автором

Успішність позиціювання буде визначатися здатністю відокремити український досвід від негативних конотацій «темного туризму» та сформувати у світовій свідомості унікальну ціннісну пропозицію, засновану на трьох стовпах: на правді як на останньому бастіоні проти ревізіонізму, на пам'яті як на активній громадянській дії та на відвідуванні як на акті осмисленої солідарності та навчання.

Фундаментом усього позиціювання має стати чітко сформульований та емоційно переконливий ключовий наратив, який ляже в основу глобального бренду. Таким меседжем може стати гасло на кшталт «Ukraine: Witness the Truth. Honor the Resilience» («Україна: Стань свідком правди. Вшануй стійкість»). Це формулювання відверто відкидає позиціювання війни як видовища, пропонуючи замість цього шлях особистого залучення в історичний процес. Бренд має асоціюватися не з пасивним спогляданням руїн, а з глибоким інтелектуальним і емоційним зануренням у розуміння природи тоталітаризму, цінності свободи та механізмів цивілізованого опору. Іноземний турист у цій концепції перетворюється зі стороннього спостерігача на «активного свідка» (active witness), чия роль полягає в тому, щоб, відвідавши місця подій, фінансово підтримавши місцеві громади та поширивши отримані знання у своєму середовищі, взяти на себе частину відповідальності за збереження та захист історичної правди від спотворень. Це позиціювання робить туриста союзником у інформаційній війні, підвищуючи цим соціальну значущість його подорожі.

Для ефективного охоплення різноманітної світової аудиторії необхідна ретельна сегментація та створення цілеспрямованих, кастомізованих продуктів. Перший сегмент — це аудиторія «професіоналів та адвокатів», до якої входять журналісти, політики, дипломати, аналітики центрів стратегічних досліджень та представники впливових міжнародних організацій. Для них слід розробити формат «робочих місій з документування», що передбачає індивідуальні програми з максимальним доступом до першоджерел, організованими зустрічами з військовими командирами, керівниками волонтерських штабів, мерами відновлюваних міст та свідками воєнних злочинів. Ключовою цінністю

тут є не розвага, а ексклюзивність інформації та експертний супровід, що перетворює поїздку на важливий професійний інструмент.

Другий значний сегмент — це «освічені мандрівники»: історики, викладачі університетів, студенти гуманітарних спеціальностей, активісти української діаспори та усвідомлені туристи, які прагнуть глибини. Їм варто пропонувати «освітні тури з глибоким зануренням», побудовані навколо конкретних тематичних ліній. Прикладами таких ліній можуть бути «Архітектура опору: як простір стає фортецею», «Шляхи логістики: анатомія волонтерського руху», «Мова ворожої пропаганди: від надписів на стінах до інформаційних атак». Такі тури обов'язково включатимуть лекції від українських науковців, роботу з архівними матеріалами, майстер-класи з медіаграмотності та дискусії, що дозволяють не просто побачити, а аналітично осмислити побачене.

Третій, найширший сегмент — це «солідарні туристи», широка аудиторія іноземців, які відчувають емоційний зв'язок з Україною і бажають виразити підтримку не лише словом, але й дією. Для них оптимальними будуть структуровані «маршрути солідарності» — безпечні, логістично зручні групові тури до ключових меморіальних комплексів у Києві, Бучі, Херсоні чи на Миколаївщині. Відмінною рисою цих турів має стати обов'язкова інтерактивна складова: кілька годин спільної роботи з волонтерами на складах гуманітарної допомоги або при відновленні інфраструктури, відвідування підприємств, що відновили роботу під обстрілами, вечера з місцевими родинами, що пережили окупацію. Критично важливо, щоб значна та прозора частина вартості кожного такого туру автоматично спрямовувалася на конкретні проекти в відвідуваних громадах, замикаючи економічний ланцюг солідарності [45].

Окремим напрямом є робота з віртуальною глобальною аудиторією, яка фізично не може приїхати, але готова залучатися. Це напрям «дипломатії віртуального доступу», що включає створення високотехнологічних 3D-турів ключовими об'єктами, які можуть бути втрачені або кардинально змінені під час відновлення (наприклад, точна цифрова копія заводу «Азовсталь» у стані на травень 2022 року). Сюди ж відносяться регулярні онлайн-лекції та сесії

«запитання-відповідь» зі свідками, проекти громадянської науки (citizen science), де користувачі з усього світу можуть допомагати в аналізі супутникових знімків для документування руйнувань, а також створення масштабних цифрових архівів усних історій.

Сила міжнародного позиціонування значною мірою залежить від створення стратегічних альянсів та інтеграції в авторитетні глобальні мережі. Найважливішим є партнерство з всесвітньо відомими меморіальними установами, такими як меморіали Голокосту «Яд Вашем» в Ізраїлі або Меморіал Шоа у Франції, музеї воєнних конфліктів на кшталт Imperial War Museum у Лондоні. Спільні міжнародні виставки, програми обміну для гідів і науковців, проведення спільних конференцій піднімуть статус українських об'єктів військової пам'яті на рівень всесвітньо визнаних центрів історичної освіти. Паралельно необхідно налагоджувати системну співпрацю з професійними туристичними асоціаціями світового рівня, як-от Всесвітня туристська організація UNWTO чи Рада з подорожей та туризму (WTTC). Метою є спільна розробка спеціальних страхових продуктів для відвідування зон колишніх бойових дій, універсальних протоколів безпеки та, що найважливіше, міжнародного етичного кодексу для операторів військового та меморіального туризму, який би запобіг спрощенню та комерціалізації страждання [33].

Важливу роль у комунікації відіграє залучення знакових медійних персон та інфлюєнсерів, однак підхід має бути виваженим. Замість розважальних блогерів, слід зосередитись на авторитетних істориках, документалістах, політиках та громадських діячах, репутація яких асоціюється з серйозністю та глибиною. Такі фігури можуть стати «послами правди», а їхні репортажі, статті та публічні висловлювання, засновані на власному досвіді відвідин, будуть формувати довгостроковий, переконливий образ України як нації, що боронить фундаментальні цінності.

Комунікаційна стратегія повинна використовувати мову та формати, що відповідають серйозності теми. Базовою мовою контенту, безумовно, є англійська, але для ключових ринків солідарності (Німеччина, Польща, Франція,

Японія, країни Балтії) необхідно створювати адаптований контент місцевими мовами. У форматах варто робити акцент на глибині: довгі текстові матеріали (long-read), документальні фільми тривалістю 20-50 хвилин у стилі провідних медіа (BBC, DW), подкасти з глибокими інтерв'ю зі свідками та експертами. Слід уникати коротких сенсаційних роликів, що експлуатують шок. Крім основних соціальних мереж, активність потрібно розвивати на наукових та освітніх платформах, таких як Academia.edu чи ResearchGate, а також ініціювати створення спеціалізованих курсів на платформах онлайн-освіти (Coursera, edX) під загальною темою «Розуміння війни в Україні: історія, наслідки, пам'ять».

Для технічної підтримки всього позиціювання необхідно створити інфраструктурні інституції. Першочерговим є заснування Всеукраїнського центру військового та меморіального туризму, який виконував би функції національного хабу: надавав би звирений перелік акредитованих операторів, сертифікованих гідів, актуальну інформацію про доступність маршрутів, а також виступав би єдиним вікном для координації відвідувань міжнародними делегаціями. Центр мав би розробити та адмініструвати міжнародну систему сертифікації «Ethical War Tourism Guide Ukraine», яка б поєднувала перевірку знань історії, навичок безпеки, психологічної підтримки та мовної підготовки. Отримання такого сертифікату мало б робити гіда офіційним представником бренду з відповідним рівнем довіри. Інноваційним кроком могло б стати впровадження єдиного цифрового квитка (Digital Pass), що надає доступ до низки об'єктів певного маршруту, містить мультимедійний аудіогід з історіями свідків, інтерактивну мапу та автоматично включає певну суму благодійного внеску на відновлення обраного об'єкта чи громади.

У підсумку, міжнародне позиціювання українського військового туризму — це не просування послуги, а просування ідеї. Це проєкція на глобальну аудиторію не слабкості жертви, а сили духу, не руйнації як кінця, а відновлення як початку, не цікавості до чужої трагедії, а солідарності у боротьбі за загальні цінності. Його успіх буде остаточно визначений не статистикою туристичних прибутків, а тим, наскільки він здатний трансформувати увагу мільйонів людей

зі співчуття в глибоке розуміння, з розважального інтересу в освітню потребу та з тимчасової підтримки в довгострокову прихильність історичній правді України. Це шлях від об'єкта міжнародної турботи до суб'єкта формування глобальної історичної свідомості.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі було досліджено перспективи розвитку військового туризму в Україні через призму концептуальних засад, системи безпеки та міжнародного позиціонування. На основі проведеного аналізу можна зробити наступні висновки:

Сталий розвиток військового туризму в Україні потребує комплексної, продуманої концепції, яка виходить за рамки традиційного «темного туризму». Ця концепція має ґрунтуватися на триєдиній системі цінностей, що поєднує освітньо-меморіальну складову, етичні принципи та інституційну основу. Ключовим є перехід від експлуатації травми до створення «освітнього паломництва», де маршрути є наративними ландшафтами, а економічна модель працює за принципом «туризму солідарності», реінвестуючи доходи у відновлення громад. Збереження спадщини має виходити за межі музеєфікації, поєднуючи фізичну консервацію зі створенням цифрових архівів. Найважливішою є сувора етична основа, що формалізує роль громад, гідів та норми поведінки відвідувачів. Український контекст унікальний через актуальність травми, масштаб інформаційної війни та можливість застосування цифрових технологій у реальному часі, що вимагає адаптації світового досвіду, але відкриває шлях для інноваційного внеску у глобальну практику меморіалізації.

Розвиток цього напрямку неможливий без створення пріоритетної та комплексної системи заходів безпеки та охорони пам'яток. Першочерговим завданням є абсолютне забезпечення фізичної безпеки людей через тотальне

інженерно-саперне очищення територій, облаштування безпечної інфраструктури та обов'язковий супровід сертифікованих гідів. Паралельно необхідна системна наукова консервація об'єктів спадщини, що поєднує детальну фіксацію (3D-сканування) з протиаварійними стабілізаційними заходами на принципах мінімальної інтервенції. Ефективність цих технічних рішень залежить від міцної організаційно-правової основи, яка передбачає створення спеціалізованого державного органу, прийняття цільового законодавства, ведення єдиного реєстру об'єктів та впровадження системи ліцензування і сертифікації. Україна змушена розробляти та впроваджувати цю систему в умовах триваючого конфлікту, що вимагає гнучкості та синтезу міжнародних практик з власними інноваційними підходами в області кризового менеджменту спадщиною.

Міжнародне позиціонування українського військового туризму є стратегічною задачею публічної дипломатії, що значно перевищує рамки класичного маркетингу. Його успіх залежить від формування унікальної ціннісної пропозиції, заснованої на правді, пам'яті та солідарності, і відокремлення від негативних конотацій «темного туризму». Ключовим є створення сильного бренду, що перетворює відвідувача на «активного свідка». Для охоплення різномірної аудиторії необхідна ретельна сегментація та розробка цільових продуктів: від експертних місій для професіоналів до освітніх турів із глибоким зануренням та структурованих «маршрутів солідарності» з інтерактивною складовою. Важливим напрямком є розвиток віртуальної дипломатії через цифрові тури, онлайн-лекції та проекти громадянської науки. Сила позиціонування залежить від стратегічних альянсів з авторитетними меморіальними установами, туристичними асоціаціями та залучення авторитетних медійних персон. Технічну основу має забезпечити створення національного координаційного центру та єдиних цифрових інструментів.

Таким чином, перспективи розвитку військового туризму в Україні полягають у створенні інноваційної, етично вивіреної та безпечної системи, яка поєднує в собі інструменти сучасного менеджменту, передові методи

збереження спадщини та механізми глобальної комунікації. Метою є трансформація географії конфлікту з пасивного поля руїн в активний простір освіти, діалогу та соціально орієнтованого відновлення. Успіх цього шляху визначатиметься здатністю консолідувати суспільство, утвердити Україну як суб'єкта глобальної історичної політики та забезпечити тривалий мир через усвідомлення справжньої ціни війни.

РОЗДІЛ 4. ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ЩОДО РОЗВИТКУ ВІЙСЬКОВОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

4.1. Мілітарі-тур «Шлях полку «Азов»

У якості практичних рекомендацій щодо розвитку військового туризму в Україні пропонується до впровадження тур «Шлях полку «Азов». Цей тур не є екстремальним чи розважальним. Це інтенсивний військовий освітньо-меморіальний курс для обмеженої групи іноземних та українських учасників. Мета — на прикладі історії та шляху окремого легендарного підрозділу розкрити всю багатогранність та глибину війни: від національної ідентичності та історичних коренів (зв'язок з історичним полком ім. Іллі Мечніка часів УНР), через формування цивільного суспільства (добровольчий рух 2014 року), до найсучасніших аспектів оборони, пропаганди, стійкості та міжнародної солідарності. Тур пропонує не подивитись на руїни, а зрозуміти логіку подій через призму людського вибору та професійної майстерності.

Цільова аудиторія туру формується за принципом високої селективності та інтелектуальної спроможності, оскільки тур за своєю суттю є не розважальною подорожжю, а інтенсивним дослідницьким семінаром в полі. Пріоритет віддається професіоналам, для яких поглиблене розуміння складних соціально-політичних і історичних феноменів є частиною їхньої щоденної роботи та наукового інтересу. Перш за все, це академічне співтовариство: історики, соціологи, антропологи та політологи, що спеціалізуються на вивченні націоналізму, механізмів формування колективної ідентичності, військової антропології або критичного аналізу медійних дискурсів. Для них подорож пропонує унікальний доступ до першоджерел, живих інформантів та можливість вести «польові» спостереження за процесом міфотворення та героїзації в реальному часі.

Другою критично важливою категорією є серйозні представники міжнародних медіа — розслідувальні журналісти та документалісти провідних

видань, таких як The New Yorker, Der Spiegel чи Le Monde, які працюють над створенням глибоких профільних матеріалів, а не оперативних новин. Їхній інтерес полягає в деконструкції чорно-білих наративів, пошуку контексту та багатогранності в історії, що стала об'єктом інтенсивної інформаційної війни. Рівноцінними учасниками виступають стратегічні аналітики авторитетних міжнародних центрів досліджень (think-tanks), що займаються питаннями гібридних конфліктів, механіками пропаганди, психологією ведення війни та мотиваційними структурами сучасних бійців. Для них тур є можливістю отримати не опосередковані, а прямі імпресивні дані для власних моделей та прогнозів.

Окремий, але значущий сегмент аудиторії складають фахівці з меморіальної культури та музеєзнавства – куратори та дослідники з інституцій, аналогічних меморіалам Голокосту, для яких український досвід становить актуальний кейс того, як суспільство конструює пам'ять про травматичні, неоднозначні та ще незавершені події. В обмеженому форматі та за додатковими узгодженнями до участі можуть залучатися досвідчені військові аташе країн-союзниць, для яких розуміння морального духу, корпусної культури та оперативних уроків, винесених конкретним підрозділом, становить професійний інтерес з точки зору співпраці та оцінки потенціалу.

Для збереження високої якості комунікації, забезпечення максимального індивідуального доступу до експертів та дотримання протоколів безпеки розмір кожної групи обмежується 4-6 особами. Ключовим інструментом відбору є обов'язкова попередня детальна анкета, спрямована на з'ясування професійного бекграунду потенційного учасника, чітко сформульованих цілей його участі та рівня усвідомлення ризиків попередніх знань про український контекст. Це дозволяє не лише сформувати когерентну групу зі схожим рівнем підготовки, але й заздалегідь адаптувати програму семінарів та дискусій під конкретні інтелектуальні запити, перетворюючи тур на справжній науковий воркшоп.

Усі міжміські переїзди здійснюються на броньованому мікроавтобусі Mercedes Sprinter (категорія захисту B6) – ТОВ «КТРАНС-АВТО».

Детальна програма туру:

ДЕНЬ 1: КИЇВ

- Ночівля: Готель «Преміум Палац» (вул. Грушевського, 5) – центральне розташування, високий рівень безпеки.
- 09:00 – 10:30 – Прибуття учасників. Індивідуальний трансфер з аеропорту «Бориспіль» до готелю.
- 11:00 – 12:30 – Закритий орієнтаційний брифінг. Конференц-зал готелю. Знайомство з командою (гід, охорона, координатор). Детальний інструктаж з безпеки, комунікаційного протоколу, підписання документів.
- 13:00 – 14:00 – Ланч у ресторані готелю «Панорама».
- 14:30 – 16:30 – Лекція-діалог: «Соціальне тло легенди». Лектор: доктор соціологічних наук (Київська школа економіки). Місце: зал для семінарів КШЕ або конференц-зал готелю. Тема: аналіз субкультур (ультрас-рух, патріотичні громади 2000-х) як соціального ґрунту для добровольчих батальйонів 2014 року.
- 17:00 – 18:30 – Архівна робоча сесія. На прикладі архіву сайту «Цензор.НЕТ». Практична робота в групах з пошуку та аналізу перших публікацій про батальйон «Азов» (травень-серпень 2014).
- 19:30 – 21:30 – Вітальна вечеря та неформальна дискусія. Ресторан «Спільнота» (вул. Богдана Хмельницького, 57). Гість: активіст Євромайдану, один із засновників волонтерської ініціативи 2014 року.

ДЕНЬ 2: КИЇВ – ДНІПРО

- Ночівля: Готель «Grand Hotel Ukraine» (просп. Дмитра Яворницького, 55, Дніпро).
- 07:00 – 07:30 – Сніданок у готелі (шведський стіл).
- 08:00 – Виселення. 08:48 – 12:45 – Переїзд до Дніпра. У дорозі – лекція від військового історика: «Конструювання традиції: від загону Мечніка до символу «Азову». Критичний огляд документів УНР та меморіальної практики».

- 13:00 – 13:45 – Трансфер з вокзалу Дніпро-Головний до готелю «Гранд». Розміщення.
- 14:00 – 15:00 – Ланч у ресторані готелю «Гранд».
- 15:30 – 17:30 – Візит до штабу благодійного фонду «Азов Ван». Розмова з координатором про еволюцію логістики підтримки полку.
- 18:00 – 19:30 – Семінар з культурологами: «Візуальний код та символіка полку». Розбір емблематики, татуювань, гасл. Робота з фотоматеріалами.
- 20:00 – Вільний вечір. Рекомендація на вечерю: ресторан «Репортеръ» (вул. Барикадна, 2).

ДЕНЬ 3: ДНІПРО – ЗАПОРІЖЖЯ

- 08:00 – 09:00 – Сніданок. Виселення з готелю.
- 09:30 – 11:30 – Переїзд Дніпро – Запоріжжя на броньованому мікроавтобусі.
- 12:00 – 13:00 – Розміщення в готелі. Короткий відпочинок.
- 13:15 – 14:15 – Ланч у ресторані готелю «Запоріжжя».
- 14:45 – 17:00 – Закрита лекція на базі навчального центру Нацгвардії (в місті). Тема: «Структура, відбір та базові принципи підготовки спецпідрозділу НГУ». Виступає: офіцер по роботі з особовим складом (у відставці). Заборона на фото/відео.
- 17:30 – 19:00 – Семінар з медіа-експертом (онлайн/офлайн). Детальний розбір двох-трьох ключових статей про «Азов» у західних та російських ЗМІ. Методи факт-чекінгу та виявлення маніпулятивних прийомів.
- 19:30 – Вільний вечір. Рекомендація на вечерю: ресторан «Козацьке подвір'я» (острів Хортиця).
- Ночівля: Готель «Інтурист-Запоріжжя» (просп. Соборний, 135).

ДЕНЬ 4: ЗАПОРІЖЖЯ

- 08:00 – 09:00 – Сніданок у готелі. Виселення з готелю.

- 09:30 – 11:30 – Зустріч з військовим психологом/капеланом. Кафе або закритий зал. Тема: «Етика, психологічна гігієна та механізми стійкості в елітному підрозділі». Анонімні кейси та загальні принципи.
- 12:00 – 13:30 – Відвідування приватної колекції військової атрибутики. Огляд форми, нашивок, артефактів, пов'язаних з добровольчими формуваннями 2014-2023 рр. Розмова з колекціонером.
- 14:00 – 15:00 – Обід у стилізованому закладі «Козак».
- 15:30 – 17:30 – Воркшоп з мистецтвознавцем. Аналіз сучасних українських картин, плакатів, графіті на тему Маріуполя та «Азову». Розмова про міф у мистецтві
- 18:00 – 19:30 – Круглий стіл: «Майбутнє легенди: між інституціоналізацією та меморіалізацією». Учасники: місцевий історик, представник громадської організації, журналіст.
- 20:00 – 21:00 – вечеря в ресторані «Козак»
- Ночівля: Повернення до Києва. Готель «Преміум Палац». Трансфер до готелю. Розміщення.

ДЕНЬ 5: МАРІУПОЛЬ (ВІРТУАЛЬНА РЕАЛЬНІСТЬ)

- 9:00 – 10:00 – сніданок у готелі
- 11:00 – 13:00 – вільний час
- 13:00 – 14:00 – Ланч у готелі.
- 14:30 – 16:30 – Імерсивна сесія в VR-лабораторії «The Garage» (вул. Почайнинська, 16). Перегляд та колективне обговорення 30-хвилинного документального VR-фільму «АЗОBSTAL» (проект «Метінвест»/«Азов»). Обов'язкова наступна дискусія з психологом.
- 17:00 – 18:30 – Лекція військового аналітика Bellingcat або Conflict Intelligence Team: «Тактична анатомія оборони Маріуполя 2022: дії, помилки, наслідки».
- 19:30 – Вечеря-рефлексія. Ресторан «Чилі Палата» (вул. Архітектора Городецького, 4). Неформальна обстановка для осмислення дня.

ДЕНЬ 6: КИЇВ

- 09:00 – 10:00 – Пізній сніданок.
- 10:30 – 12:30 – Воркшоп з куратором PinchukArtCentre або Містософії. Аналіз художніх інсталяцій, присвячених травмі війни. Практичне завдання: намітити концепцію виставки про «Азов».
- 13:00 – 14:00 – Ланч у кафе при арт-центрі.
- 14:30 – 16:30 – Зустріч з письменником/сценаристом (наприклад, Артемом Чехом, Тетяною Малярчук). Розмова про складність художнього висловлювання на таку тему, про роботу зі свідченнями, про відповідальність автора.
- 17:00 – 19:00 – Фінальна дискусія в книгарні «Є» (Поділь). Тема: «Як розповідати історію, яка ще триває?». Модерація. Підсумки туру. Вручення дослідницьких досьє.
- 20:00 – Прощальна вечеря. Ресторан-музей «Віденська кав'ярня» (вул. Старонаводницька, 18) – символічне піднесення над трагедією через красу та гостинність.

ДЕНЬ 7: ВІДЇЗД

- До 12:00 – Сніданок та вільний час; індивідуальний трансфер до залізничного вокзалу.

Програма може корегуватися за погодженням з учасниками та в залежності від оперативної обстановки. Всі переміщення здійснюються на броньованому мікроавтобусі з водієм-охоронцем. Забезпечення зв'язку: супутниковий телефон, рації. Гарантована відсутність виїздів на відстань менше 40 км від лінії зіткнення.

Технологічна карта туру представлена у додатку А.

Калькуляція туру із розрахунку на групу 6 осіб представлена у додатку Б.

Концепція мілітарі-туру «Шлях полку «Азов»» являє собою детально продуманий та серйозний продукт, який кардинально відрізняється від традиційних туристичних пропозицій. По суті, це не тур, а інтенсивний академічний семінар у полі, спрямований на глибоке розуміння багатогранного феномена війни через призму історії конкретного легендарного підрозділу. Його унікальність полягає в поєднанні доступу до першоджерел та ексклюзивних

експертів (істориків, соціологів, аналітиків рівня Bellingcat, провідних журналістів, письменників) з комплексним охопленням тем — від соціології ультрас-руху та конструювання традицій до медійних маніпуляцій, психології стійкості та меморіальної культури. Вибір високої цільової аудиторії — академічного співтовариства, розслідувальних журналістів та стратегічних аналітиків — обумовлює відповідний рівень дискусій і дозволяє позиціонувати проект як елітний дослідницький інструмент.

Висока вартість туру, зазначена в калькуляції, є абсолютно обґрунтованою та прямим наслідком його ексклюзивності та специфіки проведення в умовах війни. Ключові статті витрат включають: значні гонорари для залучення провідних експертів, що становить ядро інтелектуальної цінності; надзвичайно дорогу логістику безпеки, зокрема оренду броньованого мікроавтобуса категорії В6 з водієм-охоронцем та забезпечення супутникового зв'язку; розміщення у найкращих готелях категорії 4-5 у кожному місті; харчування у престижних ресторанах, необхідне для створення належного середовища; організацію високотехнологічної VR-сесії з психологічним супроводом; індивідуальне адміністрування малої групи (4-6 осіб) та спеціалізоване страхування. Кожен із цих елементів є критично важливим для забезпечення безпеки, глибини та якості вражень, що відповідають очікуванням вибагливої міжнародної аудиторії.

Саме через специфіку цієї аудиторії та умов проведення створення жорсткого графіка завантаженості (наприклад, на рік) не має сенсу. Формування однієї групи з належних за якісним складом учасників через високі критерії відбору може тривати місяцями. Неможливо також далеко заздалегідь зафіксувати графік залучення експертів такого рівня, чия доступність обмежена. Крім того, оперативна обстановка безпеки залишається основним чинником, який вимагає гнучкості, а індивідуальна адаптація програми під конкретні інтелектуальні запити кожної групи робить жорстке календарне планування непрактичним. Таким чином, бізнес-модель проекту більше нагадує організацію спеціальних дослідницьких місій на замовлення, ніж регулярний груповий тур. Оптимальним підходом є анонсування приблизних періодів виїздів, проведення

відбору за анкетами та поетапне узгодження всіх деталей з експертами та учасниками, що гарантує високу якість, безпеку та релевантність кожного окремого «воркшопу в полі».

4.2. Сучасна етика провадження послуг з військового туризму в Україні

Проведення військового туризму в умовах активних бойових дій та їхніх наслідків є надзвичайно тонкою сферою, що вимагає жорстких етичних рамок. Етика тут має пріоритет над комерційними інтересами та становить основу для легальності та суспільної прийнятності. Основні принципи сучасної етики військового туризму на теренах України представлено на рис. 4.1.

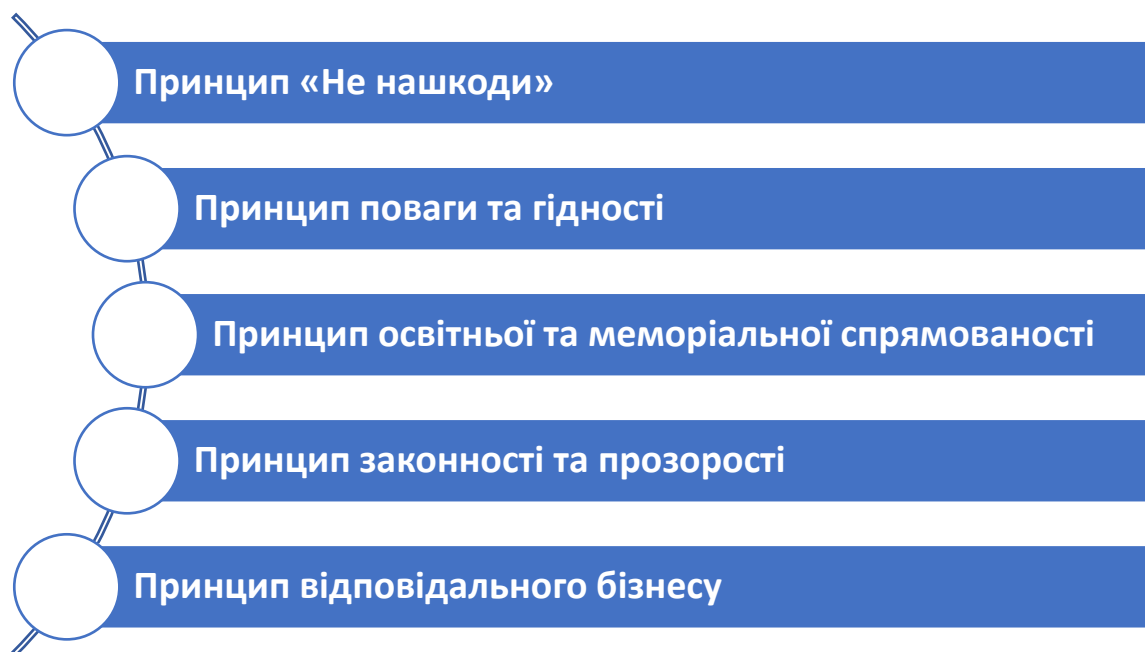


Рис. 4.1 Основні принципи сучасної української етики військового туризму
Джерело: сформовано автором [на основі даних ДАРТ]

Поняття «військовий туризм» в Україні, яка переживає повномасштабне вторгнення та щоденні трагедії, потребує кардинального переосмислення та обгортання в суворі етичні рамки. Це вже аж ніяк не галузь розважальної індустрії, а скоріше форма суспільної комеморації, освітньої практики та

міжнародної дипломатії. Сучасна українська етика в цій сфері вибудовується на засадах, де принцип «не нашкоди» та повага до постраждалих є абсолютними імперативами, що визначають усі операційні процеси, комунікацію та саму суть пропонованого досвіду.

На перший план беззастережно виходить принцип безпеки та ненанесення шкоди. Це має тривимірне вираження. По-перше, фізична безпека життя та здоров'я всіх, хто залучений: учасників туру, місцевих жителів і військовослужбовців. Жодна, навіть найважливіша з точки зору наративу локація, не може бути відвідана, якщо існує реальна загроза обстрілів чи мінної небезпеки. Тому логістика будується навколо броньованого транспорту, суворого протоколу дій під час повітряної тривоги, супутникового зв'язку та чітких географічних обмежень (наприклад, заборона наближатися до лінії зіткнення на певну відстань). По-друге, психологічна безпека. Це стосується як гостей, яких необхідно підготувати до травматичного контенту через попередні брифінги та мати в команді психолога, так і, що найважливіше, травмованих громад, куди вони приїжджають. «Туристи» не повинні ставати ще одним фактором стресу, своєрідними «глядачами в зоопарку страждання». По-третє, оперативна безпека. Маршрути, час відвідування та поведінка на місці узгоджуються з представниками СБУ, військового командування та місцевої влади, щоб жодним чином не заважати оборонним процесам, не розкривати позиції та не створювати інформаційних ризиків.

Цей фундамент безпеки нерозривно пов'язаний з принципом глибокої поваги та гідності. Військовий туризм в Україні — це передусім тур поваги. Місця, де відбувалися злочини (Буча, Ірпінь) або героїчна оборона (Азовсталь, «Острів Зміїний»), є, перш за все, меморіалами та святинями національної пам'яті. Їхнє відвідування має риси не екскурсії, а паломництва або дослідницької роботи. Це означає сувору поведінкову етику: відмову від невідповідних селфі на тлі руїн, тиху, зосереджену манеру спілкування, можливість вшанування загиблих хвилиною мовчання чи іншим ритуалом. Повага поширюється і на місцевих жителів, які є носіями болюсної пам'яті.

Ідеальним сценарієм є не просто «заїзд-огляд-від'їзд», а сприяння діалогу, коли місцеві мешканці або ветерани стають не об'єктом огляду, а суб'єктами розповіді, співрозмовниками. Таким чином, туристична група трансформується в групу слухачів і свідків, а їхня присутність може набувати сенсу для місцевої громади — через фінансову підтримку місцевих закладів, волонтерську допомогу або просто акт вислуховування та визнання їхнього болю.

Сутнісним перетворенням сучасної етики є принцип освітньої та меморіальної спрямованості замість розважальної чи екстремальної. Класичний «war tourism», що прагне адреналіну та сенсаційних кадрів, в українському контексті є абсолютно неприйнятним та аморальним. Метою стає не отримання «екстриму», а глибоке розуміння. Це означає, що кожна локація супроводжується не просто фактами, а комплексним контекстом: що було тут до війни, що сталося під час окупації чи боїв, які соціальні, історичні та політичні причини призвели до цих подій, і як відбувається відновлення сьогодні. Акцент зрушується зі споглядання руїн на аналіз явища. Для цього залучаються експерти — історики, соціологи, культурологи, аналітики. Тур перетворюється на «воркшоп у полі», де учасники працюють з архівами, аналізують медійні наративи, вивчають символи. Яскравий приклад — запропонований тур «Шлях полку «Азов»», де програма включає лекції, семінари, архівну роботу та зустрічі з академіками, а віртуальна реальність застосовується для етичного занурення в недоступне місто-герой Маріуполь. Такий підхід перетворює учасників з пасивних споживачів вражень на активних інтерпретаторів, сприяє формуванню не тимчасового співпереживання, а структурованого розуміння та довічної міжнародної солідарності.

Операційною основою для реалізації цих принципів є принцип законності, прозорості та професійної відповідальності. Будь-яка діяльність узгоджується з офіційними інституціями. Групи супроводжують не просто гіді, а фахівці з відповідною підготовкою: ветерани, волонтери, психологи, журналісти, здатні не лише показати, але й пояснити, а головне — забезпечити безпеку та етичну комунікацію. Кожен учасник заздалегідь проходить інструктаж, підписує

інформовану згоду про усвідомлення ризиків та зобов'язується дотримуватися протоколів. Усі фінансові потоки, особливо стосовно витрат на безпеку та логістику, мають бути прозорими.

Нарешті, ця етика завершується принципом відповідального бізнесу та прямої віддачі суспільству. Частина прибутку від таких турів неминуче має реінвестуватися в підтримку тих, хто постраждав: через благодійні фонди, напряду на відбудову відвіданих громад, на підтримку ветеранів та родин загиблих. Сувенірна продукція, якщо вона є, має бути осмисленою — це не дешеві ширпотребні безделушки, а роботи українських митців або майстерень ветеранів, що розповідають історію. Таким чином, кожен учасник стає не тільки отримувачем знань, але і донором, інвестором у майбутнє країни, чия трагедія стала для нього особисто зрозумілішою.

Отже, сучасна українська етика військового туризму — це етика свідомості, а не споглядання; пам'яті, а не експлуатації; солідарності, а не цікавості. Це складний, але необхідний інструмент боротьби за історичну правду, який, за дотримання всіх зазначених принципів, може стати потужним засобом дипломатії, освіти та відродження національної ідентичності в її найгіднішому вимірі. Будь-яке відхилення від цієї етики не просто дискредитує окремих організаторів, а завдає болючої образу всій Україні, перетворюючи її біль на дешевий спектакль

Висновки до розділу 4

На основі розроблених практичних рекомендацій можна зробити висновок, що розвиток військового туризму в сучасній Україні має ґрунтуватися на принципово новій, етично виваженій парадигмі. Запропонована концепція туру «Шлях полку «Азов»» слугує наочним взірцем такої трансформації, демонструючи перехід від розважально-екстремального формату до формату інтенсивного академічного семінару в полі. Цей підхід передбачає орієнтацію на

вкрай обмежену та інтелектуально вибірккову аудиторію — міжнародних науковців, аналітиків, журналістів-розслідувачів та фахівців з пам'яті — для яких подорож стає дослідницьким воркшопом з глибокого аналізу феномену війни. Ключовими складовими успішної реалізації є комплексна програма, що поєднує лекції, архівну роботу, зустрічі з експертами та інноваційні рішення на кшталт віртуальної реальності для етичного занурення в недоступні локації, а також всебічне забезпечення безпеки через броньовану логістику та суворі протоколи. Висока вартість такого продукту є об'єктивним відображенням його ексклюзивності та витрат на безпеку та якість, а його бізнес-модель працює за принципом організації спеціальних місій на замовлення, а не масового потоку.

Фундаментом же для всієї галузі має стати сувора етика, що вимагає абсолютного пріоритету безпеки, глибокої поваги до пам'яті жертв і травмованих громад, чіткої освітньо-меморіальної спрямованості замість розваги, прозорості та соціальної відповідальності. Таким чином, правильно організований військовий туризм може перетворитися з маргінальної активності на потужний інструмент освіти, міжнародної дипломатії солідарності та гідної комеморації подвигу українського народу, забезпечуючи не експлуатацію трагедії, а її осмислення та переказування світові.

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі проведено комплексне дослідження особливостей розвитку військового (мілітарі) туризму на теренах України. У результаті отримано такі наукові та практичні результати:

1. Теоретично удосконалено понятійний апарат досліджуваної сфери. Запропоновано інтегральну дефініцію «військового туризму» як спеціалізованої форми діяльності, спрямованої на відвідування об'єктів та участь у подіях, пов'язаних з військовою історією та пам'яттю, для задоволення пізнавальних, меморіальних, патріотичних та рекреаційних потреб. Чітко розмежовано дане поняття із суміжними категоріями, зокрема «чорним туризмом».

2. Розроблено багатокритеріальну класифікацію видів військового туризму в Україні за хронологічно-тематичною (античний, новочасний, світових воєн, Холодної війни, сучасного конфлікту), мотиваційно-цільовою (історико-пізнавальний, героїко-патріотичний, пригодницький, ветерансько-меморіальний, технологічний) та формально-діяльнісною (екскурсійно-музейний, подієвий, активний, віртуальний) ознаками, що дозволяє систематизувати ресурсну базу та диференційовано підходити до управління розвитком різних сегментів.

3. Проаналізовано світовий досвід та виділено ключові моделі розвитку військового туризму: західноєвропейську (інституалізована, пацифістська), центрально-східноєвропейську (трансформаційна, декомунізаційна), північноамериканську (комерціалізована, з сильною роллю громадськості), азійсько-тихоокеанську (меморіалізація травми) та пострадянську як антимодель (мілітаристська, ідеологічно інструментальна). Визначено сучасний стан та географію військового туризму в Україні, який сформувався як нішевий, але структурно окреслений ринок, жорстко прив'язаний до лінії фронту та місць ключових битв. Встановлено, що основними провайдерами послуг виступають малі спеціалізовані оператори, орієнтовані на іноземну аудиторію, а продукт має високу вартість через значні витрати на безпеку та логістику.

4. Виявлено комплекс проблем та викликів на прикладі діяльності туроператора «WarTours Ukraine»: екстремальні безпекові ризики, етичні дилеми комерціалізації страждання, відсутність спеціального регулювання та стандартів, обмежений і нестабільний попит, висока собівартість послуг.

5. Обґрунтовано концептуальні засади сталого розвитку, що базуються на триєдиній системі цінностей: туризм як інструмент освіти та солідарності; збереження матеріальної спадщини як доказової бази та основи пам'яті; сувора етика, що ставить у центр людину та громаду.

6. Запропоновано комплекс заходів щодо безпеки та охорони пам'яток, який включає тотальне розмінування, інженерне облаштування маршрутів, наукову консервацію об'єктів, створення єдиного держреєстру та спеціалізованого регуляторного органу.

7. Розроблено стратегію міжнародного позиціювання українського військового туризму, яка базується на ключовому наративі «свідчення правди», сегментації аудиторії, створенні цільових продуктів («робочі місії», «освітні тури», «маршрути солідарності») та інтеграції в глобальні мережі меморіальної освіти і туризму.

8. Сформовано практичні рекомендації, зокрема розроблено модель мілітарі-туру «Шлях полку «АЗОВ» та окреслено основи сучасної етики провадження послуг, що дозволяє трансформувати потенційні ризики в можливості для гідної меморіалізації та соціально-економічного розвитку регіонів.

Практична значущість роботи полягає в тому, що отримані результати та пропозиції можуть бути використані органами державної влади при формуванні політики у сфері туризму та пам'яті, туроператорами для розробки нових продуктів, місцевими громадами для відновлення та розвитку, а також подальших наукових дослідженнях. Робота доводить, що за умови комплексного, етичного та інституційно підтриманого підходу військовий туризм може стати не тимчасовим явищем, а вагомим компонентом національної ідентичності, інструментом міжнародної солідарності та сталого розвитку повоєнної України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабенко В. А. Воєнний туризм: світовий досвід та українські реалії. Економіка і суспільство. 2023. № 47. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4299> (дата звернення: 10.12.2025).
2. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристичні ресурси України: методика та методи дослідження, аналіз, розподіл: навч. посібник. Київ: Альтерпрес, 2016. 295 с.
3. Гетьман В. І. Історичний туризм: навч. посібник. Київ: Знання, 2014. 318 с.
4. Горбач Л. В. Культурний туризм: теорія та практика: монографія. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2018. 280 с.
5. Завалій О. М. Туризм пам'яті: теоретичні аспекти. Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Туризм . 2020. № 3. С. 51–67.
6. Заставецька О. В., Заставецький Б. М. Туристичне краєзнавство: навч. посібник. Львів: Апріорі, 2017. 400 с.
7. Закон України «Про туризм». Відомості Верховної Ради України. 1995. № 31. Ст. 243.
8. Іванова Н. В. Стратегічне управління розвитком туризму в регіоні: монографія. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 312 с.
9. Ковальчук Т. І. Меморіальний туризм як складова культурно-історичного туризму в Україні. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Економіка . 2021. Вип. 1 (53). С. 117–122.
10. Концепція розвитку туризму та курортів в Україні на період до 2026 року. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.03.2022 № 195-р.
11. Копитко М. І. Менеджмент туристичного бізнесу: навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2020. 256 с.
12. Мальська М. П., Гудь В. В. Спеціальні види туризму: навч. посібник. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 320 с.

- 13.Мельник Р. М. Географія туризму України: навч. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. 400 с.
- 14.Міністерство культури та інформаційної політики України. Державна політика у сфері охорони культурної спадщини. URL: <https://mkp.gov.ua/> (дата звернення: 05.12.2025).
- 15.Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України. Стратегії розвитку туризму. URL: <https://www.minregion.gov.ua/> (дата звернення: 08.12.2025).
- 16.Онищенко С. З. Стратегічне управління розвитком туризму в регіонах України: монографія. Київ: Державний університет «Києво-Могилянська академія», 2018. 280 с.
- 17.Пащенко Є. П. Основи туристичного краєзнавства: навч. посібник. Київ: Алатон, 2015. 240 с.
- 18.Пилипчук І. В. Розвиток внутрішнього туризму в умовах воєнного стану. Інвестиції: практика та досвід . 2023. № 5. С. 98–103.
- 19.Піроженко Т. О. Туристичне країнознавство: Європа: навч. посібник. Київ: Знання, 2020. 463 с.
- 20.Пристайко О. А. Історико-культурні ресурси туризму в Україні: монографія. Київ: Наукова думка, 2017. 190 с.
- 21.Семененко О. В. Воєнно-історичний туризм: світовий досвід та перспективи для України. Стратегічні пріоритети . 2022. № 4 (65). С. 145–152.
- 22.Ситник В. Є. Організація туристичної діяльності в Україні: навч. посібник. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 274 с.
- 23.Степаненко А. В. Соціокультурні аспекти «темного туризму». Культура народів Причорномор'я . 2019. № 292. С. 133–137.
- 24.Тарасенко О. В. Етика туристичної діяльності: навч. посібник. Київ: Кондор, 2020. 168 с.
- 25.Ткаченко Т. І. Сталий розвиток туризму: теорія, методологія, реалії бізнесу: монографія. Київ: КНТЕУ, 2016. 587 с.

26. Федорченко В. К. Маркетинг туристичних destinations: навч. посібник. Київ: Альтерпрес, 2018. 351 с.
27. Федорченко В. К., Шандор Ф. Ф. Туристичний бізнес: теорія та практика. Київ: Знання, 2016. 511 с.
28. Чепак В. В. Формування туристичного продукту: навч. посібник. Київ: Центр учбової літератури, 2021. 240 с.
29. Шкробатюк З. В. Географія туризму: навч. посібник. Львів: Львівська політехніка, 2018. 320 с.
30. Ashworth, G. J. War and the City . London: Routledge, 1991.
31. Ashworth, G. J., & Hartmann, R. (Eds.). Horror and Human Tragedy Revisited: The Management of Sites of Atrocities for Tourism . New York: Cognizant Communication Corporation, 2005.
32. Beech, J. Genocide Tourism. In Sharpley, R., & Stone, P. R. (Eds.). The Darker Side of Travel: The Theory and Practice of Dark Tourism (pp. 207–223). Bristol: Channel View Publications, 2009.
33. Bowman, M. S., & Pezzullo, P. C. What's so 'Dark' about 'Dark Tourism'? : Death, Tours, and Performance. Tourist Studies . 2010. Vol. 9, No. 3. P. 187–202.
34. Butcher, J. The Moralisation of Tourism: Sun, Sand... and Saving the World? London: Routledge, 2003.
35. Causevic, S., & Lynch, P. Phoenix Tourism: Post-Conflict Tourism Role. Annals of Tourism Research . 2011. Vol. 38, No. 3. P. 780–800.
36. Cohen, E. H. Educational Dark Tourism at an In Populo Site: The Holocaust Museum in Jerusalem. Annals of Tourism Research . 2011. Vol. 38, No. 1. P. 193–209.
37. Dann, G. M. S., & Seaton, A. V. (Eds.). Slavery, Contested Heritage and Thanatourism . New York: Haworth Hospitality Press, 2001.
38. Dunkley, R., Morgan, N., & Westwood, S. Visiting the Trenches: Exploring Meanings and Motivations in Battlefield Tourism. Tourism Management . 2011. Vol. 32, No. 4. P. 860–868.

- 39.Foley, M., & Lennon, J. J. JFK and Dark Tourism: A Fascination with Assassination. *International Journal of Heritage Studies* . 1996. Vol. 2, No. 4. P. 198–211.
- 40.Gurtner, Y. Post-Conflict Tourism: Developing Tourism in the Aftermath of Disaster. In Hall, M. C., Malinen, S., Vosslander, R., & Wordsworth, R. (Eds.). *Business and Post-Disaster Management* (pp. 77–92). London: Routledge, 2016.
- 41.Henderson, J. C. War as a Tourist Attraction: The Case of Vietnam. *International Journal of Tourism Research* . 2000. Vol. 2, No. 4. P. 269–280.
- 42.Isaac, R. K., & Çakmak, E. Understanding Visitor's Motivation at Sites of Death and Disaster: The Case of Former Transit Camp Westerbork, The Netherlands. *Current Issues in Tourism* . 2014. Vol. 17, No. 2. P. 164–179.
- 43.Kang, E. J., Scott, N., Lee, T. J., & Ballantyne, R. Benefits of Visiting a 'Dark Tourism' Site: The Case of the Jeju April 3rd Peace Park, Korea. *Tourism Management* . 2012. Vol. 33, No. 2. P. 257–265.
- 44.Light, D. Progress in Dark Tourism and Thanatourism Research: An Uneasy Relationship with Heritage Tourism. *Tourism Management*. 2017. Vol. 61. P. 275–301.
- 45.Logunova, D. Tourism in Times of Crisis: The Case of Ukraine. *Tourism Planning & Development*. 2022. Vol. 19, No. 5. P. 1–18.
- 46.Miles, W. F. S. Auschwitz: Museum Interpretation and Darker Tourism. *Annals of Tourism Research* . 2002. Vol. 29, No. 4. P. 1175–1178.
- 47.Mowatt, R. A., & Chancellor, C. H. Visiting Death and Life: Dark Tourism and Slave Castles. *Annals of Tourism Research*. 2011. Vol. 38, No. 4. P. 1410–1434.
- 48.Novelli, M., Morgan, N., & Nibigira, C. Tourism in a Post-Conflict Situation of Fragility. *Annals of Tourism Research* . 2012. Vol. 39, No. 3. P. 1446–1469.
- 49.Olsen, D. H., & Timothy, D. J. Contested Religious Heritage: Differences and Discord in European Pilgrimage. *Current Issues in Tourism*. 2002. Vol. 5, No. 3–4. P. 238–259.
- 50.Poria, Y., Butler, R., & Airey, D. The Core of Heritage Tourism. *Annals of Tourism Research*. 2003. Vol. 30, No. 1. P. 238–254.

51. Ryan, C., & Kohli, R. The Buried Village, New Zealand: An Example of Dark Tourism? *Asia Pacific Journal of Tourism Research*. 2006. Vol. 11, No. 3. P. 211–226.
52. Seaton, A. V. Guided by the Dark: From Thanatopsis to Thanatourism. *International Journal of Heritage Studies*. 1996. Vol. 2, No. 4. P. 234–244.
53. Seaton, A. V. War and Thanatourism: Waterloo 1815-1914. *Annals of Tourism Research*. 1999. Vol. 26, No. 1. P. 130–158.
54. Sharpley, R. Travels to the Edge of Darkness: Towards a Typology of Dark Tourism. In Ryan, C., Page, S., & Aicken, M. (Eds.). *Taking Tourism to the Limits: Issues, Concepts and Managerial Perspectives* (pp. 187–198). Oxford: Elsevier, 2005.
55. Sharpley, R. Shedding Light on Dark Tourism: An Introduction. In Sharpley, R., & Stone, P. R. (Eds.). *The Darker Side of Travel: The Theory and Practice of Dark Tourism* (pp. 3–22). Bristol: Channel View Publications, 2009.
56. Sharpley, R., & Stone, P. R. (Eds.). *The Darker Side of Travel: The Theory and Practice of Dark Tourism*. Bristol: Channel View Publications, 2009.
57. Smith, V. L. War and Tourism: An American Ethnography. *Annals of Tourism Research*. 1998. Vol. 25, No. 1. P. 202–227.
58. Stone, P. R. A Dark Tourism Spectrum: Towards a Typology of Death and Macabre Related Tourist Sites, Attractions and Exhibitions. *Tourism: An Interdisciplinary International Journal*. 2006. Vol. 54, No. 2. P. 145–160.
59. Stone, P. R., & Sharpley, R. Consuming Dark Tourism: A Thanatological Perspective. *Annals of Tourism Research*. 2008. Vol. 35, No. 2. P. 574–595.
60. Timothy, D. J., & Boyd, S. W. *Heritage Tourism*. Harlow: Prentice Hall, 2003.
61. Tunbridge, J. E., & Ashworth, G. J. *Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict*. Chichester: Wiley, 1996.
62. Urry, J., & Larsen, J. *The Tourist Gaze 3.0*. London: Sage Publications, 2011.
63. White, L., & Frew, E. (Eds.). *Dark Tourism and Place Identity: Managing and Interpreting Dark Places*. London: Routledge, 2013.

64. Williams, P., & Hobson, J. S. P. Virtual Reality and Tourism: Fact or Fantasy? *Tourism Management*. 1995. Vol. 16, No. 6. P. 423–427.
65. Yankovska, G., & Hannam, K. Dark and Toxic Tourism in the Chernobyl Exclusion Zone. *Current Issues in Tourism*. 2014. Vol. 17, No. 10. P. 929–939.
66. Аналітичний центр «Український інститут майбутнього». Дослідження соціально-економічних наслідків війни. URL: <https://uifuture.org/> (дата звернення: 25.11.2025).
67. Державна служба України з надзвичайних ситуацій. Безпека життєдіяльності в умовах надзвичайних ситуацій. URL: <https://www.dsns.gov.ua/> (дата звернення: 10.12.2025).
68. Електронний архів усної історії «Цифрова пам'ять України». URL: <https://oralhistory.org.ua/> (дата звернення: 20.11.2025).
69. Інформаційне агентство «Українські національні новини (УНН)». Аналітика та новини туристичної галузі. URL: <https://www.unn.com.ua/> (дата звернення: 15.11.2025).
70. Інформаційний портал «Український мілітарний центр». URL: <https://www.ukrmilitary.com/> (дата звернення: 05.11.2025).
71. Офіційний сайт Державної служби туризму та курортів України (Держтуризмкурортів). URL: <https://www.tourism.gov.ua/> (дата звернення: 01.12.2025).
72. Офіційний сайт Національного музею історії України у Другій світовій війні. URL: <https://warmuseum.kyiv.ua/> (дата звернення: 15.11.2025).
73. Офіційний сайт проекту «WarTours Ukraine». URL: <https://wartours.in.ua/> (дата звернення: 10.11.2025).
74. Платформа «Дія. Цифрова освіта». Курси з медіаграмотності та історії. URL: <https://osvita.diia.gov.ua/> (дата звернення: 25.11.2025).
75. Проєкт «Музейний простір». Мапа військової спадщини України. URL: <https://www.museumspace.com.ua/> (дата звернення: 20.11.2025).
76. Сайт Всесвітньої туристської організації ООН (UNWTO). Публікації та звіти. URL: <https://www.unwto.org/> (дата звернення: 05.12.2025).

- 77.Сайт Міжнародної ради з пам'яток та місць (ICOMOS). Документи та хартії з охорони спадщини. URL: <https://www.icomos.org/> (дата звернення: 10.12.2025).
- 78.Сайт ЮНЕСКО. Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини. URL: <https://whc.unesco.org/> (дата звернення: 10.12.2025).

ДОДАТКИ

Додаток А

Технологічна карта маршруту «Шлях полку «АЗОВ»

ДЕНЬ	ЧАС	ПОДІЯ / АКТИВНІСТЬ	ЛОКАЦІЯ	ТРАНСПОРТ / ЛОГІСТИКА	ОБЛАДНАННЯ ТА БЕЗПЕКА	ВІДПОВІДАЛЬНИЙ	ПРИМІТКИ ТА КОНТАКТИ
1	2	3	4	5	6	7	8
1	09:00-11:00	Індивідуальні зустрічі та трансфери	Залізний/ автовокзал	2 авто бізнес-класу. Зустріч з табличкою.	Стандартний протокол.	Координатор, водії	Попередній збір даних рейсів. Контакт координатора: +380...
1	11:30-12:30	Закритий орієнтаційний брифінг	Конф-зал, готель «Преміум Палац» (Київ)	Пішки. Роздача пакетів.	Підпис документів (ризика, GDPR). Роздача рацій.	Гід, охорона	Перевірка документів. Інструктаж з рацій.
1	13:00-14:00	Ланч	Ресторан «Панорама», готель	Пішки.	Заброньований стіл на 8 осіб.	Гід	Меню погоджено.
1	14:30-16:30	Лекція «Соціальне тло легенди»	КШЕ або конф-зал готелю	Sprinter.	Проектор, звук. Лектор: д.соц.наук КШЕ (попередня угода).	Гід	Тема: аналіз субкультур як ґрунту для батальйонів.
1	17:00-18:30	Архівна робоча сесія	Бізнес-лаунж готелю	Пішки.	3 ноутбуки, доступ до архіву «Цензор.НЕТ».	Гід, ІТ-підтримка	Робота в групах. Аналіз публікацій травень-серпень 2014.
1	19:30-21:30	Вітальна вечеря	Ресторан «Спільнота»	Sprinter.	Заброньована окрема кімната. Гість: активіст Євромайдану/волонтер.	Гід, координатор	Неформальна дискусія. Контакт ресторану: +380...
1	Ночівля	Готель «Преміум Палас»					
2	07:00-07:45	Сніданок, виселення	Готель «Преміум Палас»	Підготовка Sprinter.	Контроль багажу.	Гід, водій	

Продовження додатку А

1	2	3	4	5	6	7	8
2	08:00-13:00	Трансфер Київ – Дніпро (480 км)	Траса М-03	Sprinter. Безперервний рух.	Wi-Fi/Starlink в автобусі. Лекція в дорозі від історика.	Водій-охоронець, гід	Технічна зупинка через 2.5 год. Лекція: «Конструювання традиції від загону Мечніка».
2	13:15-14:00	Ланч	Ресторан «Гранд», Дніпро	Приїзд прямим рейсом.	Заброньований стіл.	Гід	
2	14:00-14:30	Розміщення	Готель «Grand Hotel Ukraine»	Sprinter.	Швидке заселення (ключі готові).	Гід	
2	15:30-17:30	Візит до штабу фонду	Офіс партнерського фонду	Sprinter.	Презентація координатора. Узгодження зйомки.	Гід	Тема: еволюція логістики підтримки полку.
2	18:00-19:30	Семінар «Візуальний код»	Конф-зал готелю, Дніпро	Пішки.	Проектор, роздруковані матеріали (емблеми, татування).	Гід, культуролог	
2	20:00	Вільний вечір		Трансфер до ресторану за потребою (Sprinter).		Водій	Рекомендація: ресторан «Репортеръ».
2	Ночівля	Готель «Grand Hotel Ukraine»					
3	08:00-09:00	Сніданок, виселення	Готель «Grand Hotel Ukraine»	Завантаження Sprinter.		Гід, водій	
3	09:30-11:30	Трансфер Дніпро – Запоріжжя (200 км)	Траса Н-08	Sprinter.	Активація протоколу супроводу. Інформація ДСНС.	Водій-охоронець	Маршрут узгоджений.

Прожовження додатку А

1	2	3	4	5	6	7	8
3	12:00-13:00	Розміщення	Готель «Інтурист-Запоріжжя»	Sprinter.	Швидке заселення.	Гід	
3	13:15-14:15	Ланч	Ресторан готелю «Запоріжжя»	Пішки.	Заброньований стіл.	Гід	
3	14:45-17:00	Закрита лекція в НГУ	Навчальний центр НГУ, м. Запоріжжя	Sprinter.	Прохідний режим. Заборона на зйомку. Попередня перевірка списків.	Гід, офіцер НГУ (відставка)	Тема: структура, відбір, підготовка спецпідрозділу. Телефони в сейфі.
3	17:30-19:00	Медіа-семінар	Конф-зал готелю, Запоріжжя	Пішки.	Онлайн-підключення експерта. Роздруковані статті для аналізу.	Гід, медіа-експерт	Аналіз ключових публікацій у західних/російських ЗМІ.
3	19:30	Вільний вечір	Острів Хортиця (ресторан)	Sprinter (трансфер туди-назад).		Водій	Рекомендація: ресторан «Козацьке подвір'я».
3	Ночівля	Готель «Інтурист-Запоріжжя»					
4	08:00-09:00	Сніданок, виселення	Готель «Інтурист-Запоріжжя»	Завантаження Sprinter. Перевірка касок/жилетів.		Гід, водій	
4	09:30-11:30	Зустріч з військовим психологом	Закрита переговорна (кафе)	Sprinter.	Анонімний формат. Заборона аудіозапису.	Гід	Тема: етика, психогігієна, стійкість в елітному підрозділі.
4	12:00-13:30	Візит до приватної колекції	Приміщення колекціонера	Sprinter.	Домовленість про умови фотографування.	Гід, колекціонер	Огляд атрибутики добровольчих формувань 2014-2023.

Продовження додатку А.

1	2	3	4	5	6	7	8
4	14:00-15:00	Обід	Ресторан «Козак»	Sprinter.	Заброньований стіл.	Гід	
4	15:30-17:30	Воркшоп з мистецтвознавцем	Конф-зал готелю, Запоріжжя	Пішки.	Проектор для демонстрації художніх робіт.	Гід, мистецтвознавець	Аналіз образів Маріуполя та «Азову» в мистецтві.
4	18:00-19:30	Круглий стіл	Конф-зал готелю, Запоріжжя	Пішки.	Модерація. Аудіозапис для архіву.	Гід	Тема: «Майбутнє легенди: інституціоналізація чи меморіалізація?».
4	19:45 – 02:00	НІЧНИЙ ТРАНСФЕР Запоріжжя – Київ (570 км)	Траси Н-08, М-04	Sprinter. 2 водії змінюються.	Їжа/напої в автобусі. Зупинки лише на охоронюваних АЗС.	Водії-охоронці, гід	Час орієнтовний. Найбезпечніший час для перетину відкритих ділянок.
4	Ночівля	Готель «Преміум Палац» (розміщення вночі)					
5	09:00-13:00	Сніданок, вільний час	Готель «Преміум Палас»	Відпочинок у готелі.	Компенсація за нічний переїзд.		
5	13:00-14:00	Ланч	Ресторан готелю	Пішки.	Заброньований стіл.	Гід	
5	14:30-16:30	VR-сесія та дискусія	VR-лабораторія «The Garage»	Sprinter.	6 VR-шоломів. Обов'язкова дискусія з психологом після.	Гід, технік, психолог	Перегляд фільму «АЗОBSTAL». Попередження про емоційну напругу.
5	17:00-18:30	Лекція військового аналітика	Конф-зал готелю	Sprinter.	Презентація з картами, супутниковими знімками.	Гід, аналітик (Bellingcat/CIT)	Тема: тактична анатомія оборони Маріуполя 2022.
5	19:30-21:30	Вечеря-рефлексія	Ресторан «Чилі Палата»	Sprinter.	Заброньований окремий зал.	Гід	Неформальне обговорення вражень.

5	Ночівля	Готель «Преміум Палас»					
6	09:00-10:00	Пізній сніданок	Готель «Преміум Палас»				
6	10:30-12:30	Воркшоп в арт-центрі	PinchukArtCentre	Sprinter.	Попередня домовленість з куратором. Екскурсія.	Гід, куратор	Аналіз мистецтва про травму війни.
6	13:00-14:00	Ланч	Кафе арт-центру	Пішки.		Гід	
6	14:30-16:30	Зустріч з письменником	Літературний клуб / готель	Sprinter.		Гід, письменник/сценарист	Розмова про художнє висловлювання складної теми.
6	17:00-19:00	Фінальна дискусія	Книгарня «Є» (Поділь)	Sprinter.	Модерація. Вручення досьє (флешка + друк).	Гід	Тема: «Як розповідати історію, яка ще триває?».
6	20:00-22:00	Прощальна вечеря	Ресторан «Віденська кав'ярня»	Sprinter.	Фуршетний формат.	Гід, координатор	
6	Ночівля	Готель «Преміум Палас»					
7	До 12:00	Сніданок, виселення, трансфери	Готель «Преміум Палас» -> аеропорти	2 авто бізнес-класу.	Розподіл за рейсами.	Координатор, водії	Індивідуальний графік трансферів.

Додаток Б

Калькуляцію туру «Шлях полку «АЗОВ»

№	Стаття витрат	Од. вим.	К-ть	Вартість од. (€)	Загальна сума (€)	Сума на 1 особу (€)	Коментар та обґрунтування
1.	ФІКСОВАНІ ВИТРАТИ НА ГРУПУ (розподіляються на 6 осіб)						
1.1	Оренда броньованого Sprinter (B6) з водієм	7 діб	1	500	3 500	583.33	Включає авто, водія, паливо, ТО, миття, страхування КАСКО/ОСЦПВ.
1.2	Супровід гіда-експерта	7 діб	1	250	1 750	291.67	Вискокваліфікований гід з дозвіллями, історичною освітою.
1.3	Координатор безпеки та логістики	проект	1	800	800	133.33	Розробка маршруту, узгодження з ДСНС/ВСУ, цілодобова підтримка.
1.4	Аренда обладнання безпеки	7 діб	1 комплект	150	150	25.00	Супутниковий телефон Iridium, 6 рацій, зарядні станції.
1.5	Гонорари експертів та лекторів	проект	1	2 500	2 500	416.67	Соціолог, історик, культуролог, медіа-експерт, офіцер НГУ, психолог, мистецтвознавець, письменник.
1.6	Оренда приміщень для семінарів	4 сесії	1	100	400	66.67	Конференц-зали в готелях (Дніпро, Запоріжжя).
1.7	Оренда VR-лабораторії	1 сесія	1	600	600	100.00	2 години оренди «The Garage» з техніком та психологом.
1.8	Непрямі витрати (адмін, зв'язок, канцелярія)	проект	1	500	500	83.33	Мобільний зв'язок, друк матеріалів, досьє, флешки.
	РАЗОМ ФІКСОВАНІ ВИТРАТИ:				10 200	1 700.00	
2.	ЗМІННІ ВИТРАТИ НА 1 ОСОБУ						
2.1	Проживання (single room, 4)	6 ночей	1	120	720	720.00	Готелі «Преміум Палац» (Київ), «Grand Hotel Ukraine» (Дніпро), «Інтурист» (Запоріжжя).

Продовження додатку Б

1	2	3	4	5	6	7	8
2.2	Харчування (повний пансіон)	7 днів	1	80	560	560.00	Сніданки (швед. стіл), ланчі (бізнес-ланч), вечері (3 страви + напій).
2.3	Спеціалізоване страхування (ОПЦІЙНЕ)	7 діб	1	175	175	175.00	«Combat Zone» страхування. Покриття: медична евакуація, репатріація, травма. Не включає військові дії, але включає наслідки (обстріли, мінна небезпека в тилу). БЕЗ СТРАХУВАННЯ: 0€.
2.4	Вхідні квитки/активності	пакет	1	50	50	50.00	Внески до приватних колекцій, пожертви фондам.
2.5	Трансфер (індивідуальний)	2 шт.	1	50	100	100.00	Аеропорт – готель (прибуття) та готель – аеропорт (від'їзд) на авто бізнес-класу.
	РАЗОМ ЗМІННІ ВИТРАТИ на 1 особу (БЕЗ СТРАХУВАННЯ):				1 430	1 430.00	
3.	РОЗРАХУНОК СОБІВАРТОСТІ ТА ЦІНИ						
3.1	Повна собівартість туру на 1 особу (БЕЗ СТРАХУВАННЯ):					3 130.00	Формула: Фікс. витрати на особу (1 700 €) + Змінні витрати на особу (1 430 €).
3.2	Розрахунок ціни продажу (прайс) на 1 особу:						Цільова маржа – 100% від собівартості.
	Собівартість					3 130.00	
	+ Податки (ПДВ 20% + прибуток 18%, ≈40% від собівартості)					1 252.00	$3\,130\,€ \cdot 0.4 = 1\,252\,€$
	+ Цільова маржа оператора (100% від собівартості)					3 130.00	На забезпечення якості та фінансування грантової складової.
	+ Резерв на ризики та промо (10% від собівартості)					313.00	$3\,130\,€ \cdot 0.1 = 313\,€$
	ПРОМІЖНА СУМА					7 825.00	
3.3	ФІНАЛЬНА ЦІНА ПРОДАЖУ (округлено)					7 900 €	Або ≈ 8 550 USD (за курсом ~1.082). Ціна включає все, крім спецстрахування та міжнародного перельоту.

Продовження додатку Б

1	2	3	4	5	6	7	8
4.	ФІНАНСОВА МОДЕЛЬ ТА РОЗПОДІЛ (на групу 6 осіб)						
4.1	Валовий дохід (6 осіб 7 900 €)				47 400 €		
4.2	Загальна собівартість (6 осіб 3 130 €)				18 780 €		
4.3	Валовий прибуток (до сплати податків)				28 620 €		
4.4	Розподіл валового прибутку (28 620 €):						
	1. Сплата податків (≈40% від собівартості, 18 780 € 0.4)				7 512 €		
	2. Прибуток туроператора				9 000 €		На розвиток бізнесу, зарплатні, інвестиції.
	3. Фонд «Прямої солідарності» (25% від вартості туру)				11 850 €		47 400 € · 0.25 = 11 850 €. Прозорий розподіл: 50% (5 925 €) – фонду «Повернись живим» на конкретну ціль; 50% (5 925 €) – стипендіальному фонду KSE для дослідження соціальної історії війни.
	4. Залишок (резерв/похибка розрахунку)				258 €		

ВИСНОВОК:

Реальна ринкова вартість туру становить **7 900 € з людини** (без вартості спецстрахування). **Близько 25% від цієї суми (1 975 € з кожного квитка)** напряму фінансує підтримку ЗСУ та наукові дослідження, що є ключовим етичним та маркетинговим аргументом для цільової аудиторії. Собівартість обґрунтована преміум-рівнем сервісу, безпеки та ексклюзивності програмного наповнення.

